

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

Jaargang 2
Nummer 2
Juli 2021

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Bossche voetballers in Vught gekiekt

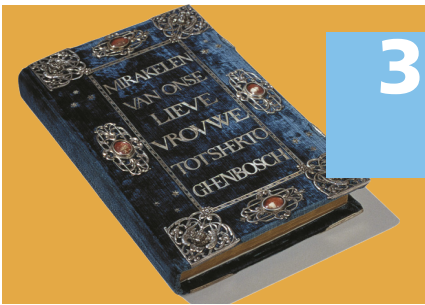
Unieke collectie voetbalfoto's nader beschreven

17

Gokkende vrouwen in laat-middeleeuws 's-Hertogenbosch?

De vrouwelijke deelname aan de stadsloterij van 1506

31

Jesus, hoe lelijk is dit beelt!

Retoriek in het mirakelgedicht van de Bossche Zoete Vrouw

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Voetbalwedstrijd op landgoed Zionsburg, 1905. Scan glasplaatnegatief. (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018683).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Soms beseffen we zelf niet hoe bijzonder bepaalde delen van onze collectie zijn. Gelukkig zijn er dan onderzoekers als **Ernest Verhees**. In het openingsartikel van *Silva* belicht hij een unieke collectie voetbalfoto's uit het begin van de twintigste eeuw. Dankzij hem weten we nu het wie, wanneer, waar en waarom, én wie de foto's gemaakt heeft.

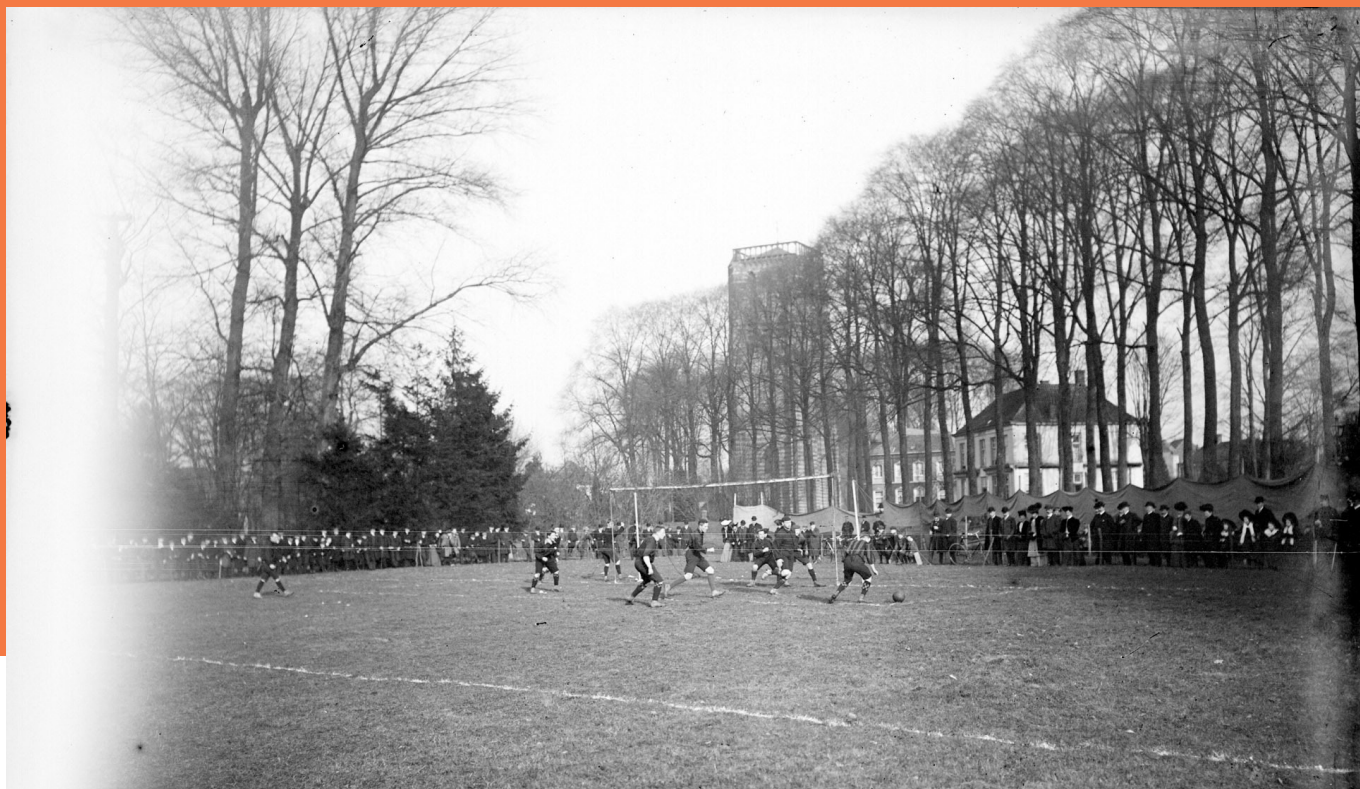
Van het voetbalspel gaan we naar een kansspel, namelijk de loterij die in 1506 in 's-Hertogenbosch georganiseerd werd. **Wendy Govaers** maakt gebruik van een loterijregister en de stadsrekening om inzicht te geven in de maatschappelijke positie van de deelnemende vrouwen. 's-Hertogenbosch blijkt een echte 'wijvenwereld'.

Silva sluit af met een artikel over de ultieme Bossche vrouw: de Zoete Vrouw in de Sint-Jan. **Lianne van Beek** pleit voor eerherstel voor de dichter van het eind veertiende-eeuwse mirakelgedicht, dat in het verleden is weggezet als knullige rijmelarij. Veel leesplezier!

Redactie *Silva*

Bossche voetballers in Vught gekiekt

Unieke collectie voetbalfoto's nader beschreven

Beeld uit een wedstrijd op het terrein van landgoed Zionsburg in Vught van vermoedelijk een wedstrijd van Wilhelmina in 1905 tegen een onbekende tegenstander in een donker tenue. Op de achtergrond de Sint-Lambertustoren en hotel Zionszicht (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018724).

Ernest Verhees

In de bibliotheek in Vught hangt een prachtige, metershoge foto van de Vughtse toren van rond 1900. Op de voorgrond, op het terrein van Zionsburg, is een voetbalwedstrijd bezig met behoorlijk wat mensen langs de lijn. De foto maakt deel uit van een bijzondere collectie voetbalfoto's van rond 1910 in bezit van Erfgoed 's-Hertogenbosch. Sinds enige tijd zijn scans op de beeldbank online te bekijken, waaruit blijkt dat de originele glasnegatieven helaas niet allemaal in goede staat verkeerden bij de schenking. In dit artikel geef ik een nadere beschrijving van een deel van de ongeveer 90 foto's na een onderzoek naar waar en wanneer ze zijn genomen, welke teams erop staan en naar de fotograaf.

Lezers van de Vughtse Historische Reeks kunnen de foto in ontmoetingscentrum DePetrus kennen van de omslag van het nummer *In de ban van Vught* uit 2007, waarin ik schreef over het Vughtse voetbalverleden. Het is inmiddels

wel algemeen bekend dat de twee oudste en bekendste Bossche voetbalverenigingen, Wilhelmina en BVV, hun thuiswedstrijden lange tijd in Vught speelden door gebrek aan lege, hoger gelegen en daardoor droge gronden in de stad. De zoektocht naar goede sportterreinen was een van de gevolgen van de toenemende belangstelling voor sport en specifiek voor voetbal eind negentiende eeuw. De ontwikkeling hiervan in 's-Hertogenbosch past in het gangbare beeld in Nederland, in het bijzonder in de grote steden. Het waren vooral welgestelde jongemannen die hier voldoende vrije tijd voor hadden en die via hun sociale netwerk kennismaakten met nieuwe sporten. Extra stimulerende factoren waren enkele sportpioniers die bepaalde sporten lokaal een extra impuls gaven, grotere schoolinstellingen waar gymnastiekonderwijs zijn intrede deed en sportende militairen, zeker in garnizoensplaatsen.¹ Dit alles leidde tot een sterke groei vanaf 1900 van

¹ Verhees 2018, 535-543.

Huisje ten Halve rond 1900 met een voetbalveldje met goal langs de Taalstraat (foto collectie P. van Hooff, BHIC, 's-Hertogenbosch, DCVUG-000252).

deze nieuwe vorm van vrijetijdsbesteding waarvan uit de beginperiode niet heel veel fotomateriaal bewaard is gebleven.

Dat Erfgoed 's-Hertogenbosch deze unieke collectie glasnegatieven bezit, is dus goed verklaarbaar omdat het om Bossche voetballers gaat. In de beeldbank hebben ze voor plaats en tijd een globale aanduiding met in de meeste gevallen Wilhelmina in de omschrijving. Bij enkele foto's staat ook de naam van de tegenstander en wordt een jaar genoemd. Dankzij onderzoek door medewerkers van Erfgoed 's-Hertogenbosch bleek die specifieke kennis te zijn gebaseerd op kleine bijschriften op de glasnegatieven, die in sommige gevallen nog iets meer informatie boden.²

Locaties voetbalvelden

Een eerste verdeling in de collectie is te maken door de locatie van de voetbalvelden in Vught. Dit zijn tot 1920 drie plaatsen: tegenover Huisje ten Halve aan de Taalstraat, het veld tegenover Zionszicht en diverse velden aan de

Loonsebaan ten westen van het spoor. Het in Nederlandse voetbalkringen bekendste terrein in Vught, genoemd naar het naastgelegen café Heidelberg aan de Kampdijklaan, was pas vanaf 1921 de thuisbasis van BVV.³ Foto's van Heidelberg vallen dus buiten de selectie voor dit artikel. Er zijn maar een paar elftalfoto's bekend van BVV (NOAD) in de jaren dat de club speelde op velden achter café De Kleine Hut en Cromvoirtsch Welvaren. Ook van andere Bossche en Vughtse voetbalclubs die hier voetbalden, is geen beeldmateriaal van wedstrijden op deze velden bekend.⁴

Het gaat dus alleen om foto's van Victoria of van het in 1897 opgerichte Wilhelmina. Beide clubs speelden op het terrein waar de eerste Bossche voetballers vanaf 1894 al hun plek hadden gevonden, tegenover Huisje ten Halve. Deze herberg was vanaf de Vughterpoort op de weg naar Best en Eindhoven het eerste huis buiten de stadsgrenzen. Tot ver in de negentiende eeuw moest hier tol betaald worden bij het passeren en het was lange tijd een halte voor de paardentram naar Vught. Vanaf 1865 was de

² In de beeldbank van Erfgoed 's-Hertogenbosch gaan de records 0018669-0018794 over voetbalfoto's tot ongeveer 1920. Hiervan zijn de nummers 0018669-0018759 de glasnegatieven die ik gebruik heb voor het onderzoek.

³ Verhees 2007, 134-135; Mees 1946, 99.

⁴ Nader onderzoek naar de overige foto's in de collectie van Erfgoed 's-Hertogenbosch (nrs. 0018760 – 18794) kan hier mogelijk verandering in brengen.

bij Bosschenaren populaire uitspanning in eigendom van Theodorus Pijnenburg (1819-1904). Hij werd als koffiehuishouder opgevolgd door zijn zoon Josephus (Sjef) Pijnenburg (1856-1935).⁵ Ze waren ook eigenaar van kavels aan de overkant van de Taalstraat (Vuchtschen weg) waardoor ze ten zuiden van de Loonsebaan (de weg van 's-Hertogenbosch naar Tilburg) een veld konden verhuren aan de eerste voetbalverenigingen. Victoria en Wilhelmina speelden hier vanaf 1897 hun thuiswedstrijden, maar ook daarvoor kwam 'tegenover Huisje ten Halve' al als terreinaanduiding voor.⁶

Zionsburg

In de voetbalalmanak van de Nederlandse Voetbalbond (NVB) uit 1901 heeft Victoria voor het eerst de Helvoirtse Straatweg als adres, tegenover Zionszicht. Het veld lag op het terrein van landgoed Zionsburg, sinds 1881 in bezit van mr. J.L. Marggraff, die kort na de aankoop een geheel nieuw landhuis liet bouwen.⁷ Het was wel meteen het laatste seizoen van het in 1902 opgeheven Victoria. In 1905-1906 komt het veld bij Zionszicht weer voor in de voetbalalmanak, maar dit keer als locatie voor Wilhelmina.⁸

De foto in de Vughtse bibliotheek en de vijf andere foto's van dit veld kunnen dus van Victoria zijn uit 1901-1902 of van Wilhelmina uit 1905-1906. Omdat ook de eerste Vughtse clubs bij Zionsburg terecht konden, is het niet helemaal uitgesloten dat het om andere voetballers gaat. Van Prins Hendrik en Vught Vooruit komen vanaf 1905

⁵ Van der Heijden 2007, 106-109.

⁶ Verhees 2019, 59.

⁷ Kolster en Peek 2003, 80-82.

⁸ Voetbal-Almanak 1901-1902, 35; Voetbal-Almanak 1905-1906, 57

Beelden uit een voetbalwedstrijd op het terrein van landgoed Zionsburg in Vught van vermoedelijk een wedstrijd van Wilhelmina om de Bossche zilveren voetbalbeker in april 1905 tegen een onbekende tegenstander (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018683 en 0018700).

Eftal Wilhelmina op Zionszicht, 1905-1906. Spelers op de foto zijn H. Bakker (de vlieger-pionier), A. v. Nijnatten, Brands, W. Bakker, C. v. Nijnatten, scheidsrechter Makking, Fr. Wertenbroek, W. de Rooy, L. v.d. Meerendonk, J. v.d. Meerendonk, M. Wallison (Eng.), G. v. Nijnatten, H. v.d. Meerendonk. (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018784).

vermeldingen van wedstrijden voor. Door het grote aantal toeschouwers is de kans toch het grootst dat het om wedstrijden van Wilhelmina gaat dat met goede resultaten in de Eerste Klasse Oost speelde. De geel-zwarten waren al wel vaker naar dit veld uitgeweken, zoals voor het eerste eigen toernooi om de zilveren Bossche voetbalbeker in april 1905.⁹

In het jubileumboek *De gouden kanarie* uit 1947 staat ook een elftalfoto van Wilhelmina op Zionsburg in het seizoen 1905-1906. Deze is – weliswaar gespiegeld – ook in de beeldbank van Erfgoed 's-Hertogenbosch te vinden.¹⁰ De spelers dragen een zwart hemd met een lichte (gele) kraag en een donkere broek, volgens de almanak van de voetbalbond het tenue voor de volgende drie seizoenen. Daarvoor was twee seizoenen gespeeld in een donker kostuum met alleen een geel zakje op het shirt. In de seizoenen 1902-1903 en 1903-1904 had Wilhelmina een geel-zwart gestreept hemd en de eerste twee jaren in de Brabantsche Voetbalbond was het tenue geheel wit. Het opmerkelijke was dat diezelfde jaren stadsgenoot Victoria ook in het wit speelde, wel met een rode pet. Dat maakt het voor deze jaren moeilijker om op basis van de voetbalkleren te achterhalen om welke teams het gaat. Want wie spelen er nu in de witte kleding op twee foto's van Zionsburg? Op de andere wedstrijdfoto's zijn dezelfde donkere tenues met lichte kragen te zien als op de elftalfoto, met ook de opvallende licht-donker geblokte omslagen van de sokken. Daar is dus meer zekerheid over dat het om Wilhelmina gaat. Vanwege een aantal door kleding en positie herkenbare toeschouwers op de drie foto's met de Sint-Lambertustoren op de achtergrond is wel duidelijk dat het om dezelfde wedstrijd gaat. Wie de tegenstander was, is niet te bepalen door de donkere voetbalkleren en met maar één speler in een afwijkend gestreept shirt. Zelfs de bij twee negatieven geschreven notitie helpt hier niet bij. '1e bekerwedstrijd 1905' staat er op het briefje. Werd hiermee het al genoemde toernooi om de Bossche beker bedoeld dat in drie weekenden in april met veel publiek langs de lijn gehouden was? Of de eerste wedstrijd van Wilhelmina voor de zogeheten Holdert-beker, de voorloper van het KNVB-bekertoernooi, op 5 november tegen het tweede team van RAP uit Amsterdam?¹¹

Nieuw terrein Wilhelmina

Hoewel Zionszicht de twee volgende seizoenen als adres in de voetbalalmanakken bleef staan, is Wilhelmina in april 1906 teruggekeerd naar het veld van Pijnenburg.¹²

⁹ PNHC 28-03-1905.

¹⁰ Spierings 1947, 10. Collectie Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018784. Dit is niet een van de glasnegatieven.

¹¹ PNHC 04-11-1905, 18-04-1905, 07-11-1905. Zie voor wedstrijden en uitslagen in dit bekertoernooi de website www.voetbalarchieven.nl: <https://www.voetbalarchieven.nl/competitie/knvb-beker-1905-1906/>

¹² Adreswijziging Wilhelmina in Het Sportblad: officieel orgaan van den Neder-

landse Voetbalbond 4 (1906), nr. 16, 19-04-1906, 2.

Wilhelmina lijkt maar voor één seizoen te zijn uitgeweken vanwege een verbetering van het veld bij de Loonsebaan plus de bouw van een club- en kleedlokaal. In april 1906 werd gedurende de hele maand het nieuwe sportterrein ingewijd met extra wedstrijden. Op 12 april is in *De Sportkroniek* een verslag opgenomen van de ingebruikname met een wedstrijd tegen de KMA-cadetten van Velocitas uit Breda. 'Keurig zag er alles uit. Het clubgebouw van pl. M. 30 M. lengte, geschilderd in 't geel zwart en met vlaggen gepavoiseerd, droeg de bewondering weg van het talrijk opgekomen publiek.'¹³ Op Tweede Paasdag volgde zelfs een internationale wedstrijd tegen Notts Magdala uit Nottingham. Zoals vaker gedaan werd door clubs uit Engeland, speelde Notts in een week tijd een aantal oefenwedstrijden in Nederland. Het krachtsverschil tussen Engelse middenmoters en de Nederlandse topclubs was nog wel groot. Voor ruim 3.000 toeschouwers verloor Wilhelmina met 1-7. 'Van heinde en ver waren de voetballiefhebbers naar den Bosch getrokken, waar van af des morgens reeds een gezellige drukte heerschte. Van verschillende huizen zag men vlaggen wapperen (...)'¹⁴ Het volgende weekend was het zaterdag de beurt aan het aspirantenelftal van Wilhelmina tegen de leeftijdgenoten van het Amsterdamse Volharding. Op zondag werden de eerste wedstrijden gespeeld in het bekertoernooi van Wilhelmina, met onder meer H.F.C. Haarlem, Hercules uit Utrecht en Willem II uit Tilburg.

Belangrijker dan de wedstrijdverslagen zijn de opmerkingen in de krant dat, voorafgaand aan de wedstrijden tegen Velocitas en Notts Magdala, de elftallen gekiekt werden. In de *Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbosche Courant* (PNHC) van 19 april 1906 was de aankondiging te lezen dat bij hoffotograaf Pierre Weijnen in de Kerkstraat een tiental uitstekend geslaagde foto's van de internationale wedstrijd geëxposeerd was.¹⁵ Deze aanwijzingen, gecombineerd met de al in enkele foto-beschrijvingen genoemde verenigingen, maken duidelijk dat een aantal foto's van deze wedstrijden in april 1906 genomen is. Op basis van het veld, de omgeving en de voetbaltenues zijn bovendien nog enkele andere foto's aan deze wedstrijden te koppelen. De vermelding in de krant van de aanwezigheid van 'Lange Daan' met zijn draaiorgel is een extra bewijs dat de foto met publiek en orgel langs de lijn van de wedstrijd tegen de Amsterdamertjes van Volharding was, zoals ook al in het bijschrift staat.¹⁶

Kampioenschap van Nederland 1909

Bij onderzoek naar foto's is het uiteraard goed om te

landschen Voetbalbond 4 (1906), nr. 16, 19-04-1906, 2.

¹³ Sportkroniek: weekblad voor de sport 4 (1905-1906), nr. 41, 12-04-1906, 704.

¹⁴ Het Sportblad, 19-04-1906, 7.

¹⁵ Sportkroniek 12-04-1906, 704 en PNHC 18-04-1906 en 19-04-1906.

¹⁶ PNHC 21-04-1906.

Beeld uit vermoedelijk de wedstrijd tussen Wilhelmina en Velocitas uit Breda op 8 april 1906 op het voetbalterrein op de hoek van de Loonsebaan en de Taalstraat in Vught (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018726).

Foto van de elftallen van Wilhelmina en Notts Magdala, voorafgaand aan de openingswedstrijd op het vernieuwde voetbalterrein op 16 april 1906 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018712).

Beeld uit de openingswedstrijd op 16 april 1906. Op de achtergrond de fabrieksgebouwen van Grasso (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018697).

kijken naar het gebruik hiervan in publicaties. Met de toenemende populariteit van sport en voetbal in het bijzonder nam ook de ruimte hiervoor in de krantenkolommen en tijdschriften toe vanaf 1900. Het bleef, zoals voor al het nieuws, bij aankondigingen en wedstrijdverslagen zonder beeldmateriaal. Het gebruik van foto's in kranten werd pas na de Tweede Wereldoorlog gebruikelijk. Daarvoor waren het vooral geïllustreerde tijdschriften waar (sport)fotografen hun werk aan het publiek konden tonen.¹⁷

In 1882 was het eerste sportblad verschenen, *Nederlandse Sport*, op initiatief van enkele landelijke sportbonden. Begin twintigste eeuw kwam er concurrentie van *Het Sportblad* (1898), *Sportkroniek*, *weekblad voor sport* (1901), *De Sport* (1905) en *De Revue der Sporten* (1907). Dat laatste blad gaf als eerste veel ruimte aan foto's, in navolging van succesvolle algemene geïllustreerde tijdschriften.¹⁸ Het beeldmateriaal betrof natuurlijk vooral de belangrijkste wedstrijden en clubs. In 1909 behoorde Wilhelmina daar ook toe door het behalen van het kampioenschap in de Eerste Klasse Oost. De beslissingswedstrijd tegen Vitesse in Arnhem kreeg al veel aandacht, maar de strijd om het kampioenschap tegen Sparta Rotterdam, de kampioen van West, zette het veld in Vught in het middelpunt. Het leverde een dubbele pagina op in *De Revue der Sporten* van 13 mei 1909 met foto's van de twee elftallen, van de wedstrijd, van de (Rotterdamse) supporters en van het fanfarecorps van Goulmy en Baar. De fotograaf was V. Hendriks, jarenlang de fotograaf voor *De Revue der Sporten* en een bekend bestuurslid van

Publiek en orgel langs de lijn bij de wedstrijd van de aspiranten van Wilhelmina en Volharding uit Amsterdam op 21 april 1906 op het voetbalterrein op de hoek van de Loonsebaan en de Taalstraat in Vught (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018682).

Sparta.¹⁹

Deze foto's tonen aan dat het veld in mei 1909 niet afwijkt van de situatie in 1906, met een goal achter de eerste huizen aan de Taalstraat en de andere goal aan de kant van de Molenvenseweg. Aan de lange zijde staan de fabrieksgebouwen van Grasso en aan de kant van de Loonsebaan het clublokaal, schuin tegenover Huisje ten Halve. Alleen de doelen zien er anders uit met stevige palen en een houten kooi voor de netten in plaats van wat slappe touwen. De bezoekende journalisten hadden wel stevige kritiek op het hele smalle veld, maar waren onder de indruk van de ontvangst met muziek bij het station en langs het veld.²⁰

In verschillende publicaties zijn foto's opgenomen van het ophalen van Sparta voor het station in 's-Hertogenbosch, maar behalve de foto in *De Revue der Sporten* zijn er geen beelden van de wedstrijd bekend. Ik denk echter dat twee foto's uit de fotocollectie van Erfgoed 's-Hertogenbosch ook van deze kampioenswedstrijd zijn. In de verslagen wordt namelijk de aftrap van de wedstrijd beschreven.²¹ Het dochtertje van beschermheer Van de Mortel bracht de wedstrijdbal – vanwege de geboorte van

¹⁷ Kester 2002, 237-251.
¹⁸ Stokvis 2002, 191-196.

¹⁹ *De Revue der sporten* 2 (1909), nr. 26, 13-5-1909, 824-825. Zie over V. Hendriks het bericht naar aanleiding van zijn overlijden in 1927: *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 04-10-1927.
²⁰ *Het Sportblad* 13-05-1909, 3-4 en 8; *Sportkroniek* 13-05-1909, 732.
²¹ PNH 11-05-1909; *Het Sportblad* 13-05-1909, 4.

DE REVUE DER SPORTEN

Geïll. Veertiendaagsch Tijdschrift Direct. Redact. Leo Kauer

MEDEWERKERS: C. A. W. Hirschman, 2^e Voorz. N. V. B.; J. Hylkema, Secr.-Penn. N. V. B.; C. W. van Hasselt; F. M. la Chapelle; J. Stok G.Jzn.; H. S. Isbrücker, Voorz. Ned. Cricketbond; C. J. Groothoff; F. Hisgen; M. E. v. d. Wall; G. H. P. Denninghoff Stelling; Jhr. G. M. v/d. Wijck; Mr. J. Liefinck; H. Minkman; Ed. Meijer Ezn.; W. Westra, voorz. Ned. Kaatsbond; Nic. Broekhuysen, Voorz. Ned. Korfbalbond; J. Godefroy; Is. Quérido; S. C. de Hoop, Leeraar a/d. 4e. H. B. S. te A'dam; M. B. Zeldenrust; J. Bruinwold Riedel Jr.; James Meijer; A. C. Struijvenberg; V. Hendriks; Bern. F. Eilers; W. C. Hartmann; 1e Voorz. Ned. Athl. Unie; J. Mijer; 1e Secr. Ver. A'damsch Damgen.; S. Snuyff; A. C. Breukhoven; A. J. G. van Merkesteyn; A. P. M. Moussault; Gos. de Voogt; Max Blokzijl; Th. H. v. d. Hurk; John Coucke; Ericus; Henri van Booven; P. Kalma; Dr. E. Bemelmans en vele anderen.

Prijs f 5.50 per jaar (extra nummers inbegrepen). Franco per post f 6.— Afzonderlijke nummers f 0.25.
Advertentiën 20 ct. per regel.

WILHELMINA (DEN BOSCH), DE NIEUWE OOSTELIJKE KAMPIOENCLUB.
Wilhelmina werd door haar gelijk spel, Zondag 4 April, tegen Vitesse te Arnhem, kampioen van de Oostelijke 1^e klasse voetbal competitie. Foto Moussault.

Bijschrift: A.M.E. van de Mortel, het dochtertje van beschermheer E.A. van de Mortel, legt de wedstrijdbal op de middenstip. Aanvoerder L. van de Meerendonk en scheidsrechter H.J. Willing kijken toe (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018730).

Links: Wilhelmina haalt Sparta af van station 's-Hertogenbosch per koets voor de wedstrijd om het kampioenschap van Nederland, 9 mei 1909 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018674).

Rechts: Beeld uit vermoedelijk de kampioenswedstrijd. De wedstrijd werd door Wilhelmina met 2-6 verloren (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018721).

Een kiekje van den voetbalwedstrijd Wilhelmina—O. D. O. voor de promotie Oostel. 1e klasse, door Wilhelmina met 2—0 gewonnen, waardoor een beslissingsmatch noodig zal zijn, welke Zondag op het veld van Quick te Nijmegen plaats vindt.
Foto Weijnen.

Uit: *Revue der Sporten*, 25 mei 1910, met vermelding van Weijnen als fotograaf (www.delpher.nl).

prinses Juliana een paar dagen eerder met oranje linten ingepakt – naar de scheidsrechter. Op een van de foto's is te zien hoe een meisje met een grote jurk de bal met een lint eromheen neerlegt op de middenstip, onder toezien oog van aanvoerder L. van de Meerendonk en de scheidsrechter. De gelijkenis met het publiek en de vlaggen op het kleedgebouw met de foto in *De Revue der Sporten* is voor mij voldoende om te kunnen stellen dat het om deze wedstrijd gaat. Er is minder zekerheid over de actiefoto bij de goal, maar hier zijn de tenues – het bekende gestreepte shirt van Sparta – en dezelfde nog kleine bomen langs de Loonsebaan voor mij argumenten voor een toeschrijving.

Wilhelminafotograaf Pierre Weijnen

Het volgende seizoen verliep voor Wilhelmina veel minder

goed met een troosteloze laatste plaats in dezelfde Eerste Klasse Oost met vier punten uit twaalf wedstrijden. Om degradatie te voorkomen moest O.D.O. uit Arnhem, kampioen van de Tweede Klasse Oost D, verslagen worden. Na de 3-1 nederlaag in Arnhem was op 22 mei 1910 thuis een overwinning nodig om een beslissingswedstrijd te forceren. In *De Revue der Sporten* is een foto van de met 2-0 gewonnen wedstrijd opgenomen, met op de achtergrond de fabrieksgebouwen van Grasso.²² Een paar dagen later werd deelname aan de Eerste Klasse gered door op neutraal terrein in Nijmegen O.D.O. voor de tweede keer te verslaan.

De opvallende tenues – met een lichte verticale balk in het shirt van O.D.O. en Wilhelmina in een wit shirt – maken

²² De Revue der sporten 25-05-1910.

Elftalfoto van O.D.O. uit Arnhem en spelmoment uit de wedstrijd tegen Wilhelmina op 22 mei 1910 op het voetbalterrein op de hoek van de Loonsebaan en de Taalstraat in Vught (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018742 en 18727).

Foto uit de jaren 1909-1910, omdat het veld nog haaks op de Taalstraat ligt en gezien de gebouwde huizen (nummers 26-28) op de achtergrond. Tegenstander en exacte datum onbekend (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018748).

het mogelijk ook andere foto's aan deze wedstrijd te koppelen. Voor de elftalfoto van O.D.O is er zelfs honderd procent zekerheid door de speler met de afwijkende zwarte broek en de geknoopte witte doek in zijn handen. Dezelfde speler is midden in beeld op de actiefoto! De fotograaf van dienst is wederom Pierre Weijnen, zo leert het bijschrift in *De Revue der Sporten*. Hoewel deze foto ontbreekt in de collectie, is het toch wel zeer aannemelijk dat Weijnen ook de andere foto's van deze wedstrijd gemaakt heeft.

Pierre Weijnen (1861-1933) is een bekende Bossche fotograaf van portret- en persfoto's, met vanaf 1885 een winkel in de Kerkstraat. Op basis van de hiervoor genoemde foto's uit april 1906 en omdat hij vaker genoemd wordt als fotograaf van voetbal- en andere sportwedstrijden

in 's-Hertogenbosch, trek ik de conclusie dat Weijnen zich niet alleen hoffotograaf maar ook Wilhelmina-fotograaf kon noemen. De belangrijkste aanwijzing hiervoor is het verslag van de viering van het vijftienjarig bestaan in 1912. 'Door den heer Pierre Weijnen werden daarna een aantal lichtbeelden op het doek gebracht (...) De kiekjes, van af de eerste jaren, van spelers, momenten uit 'beroemde' wedstrijden, het terugzien van al die gezichten, de foto's van afscheids- en ontvangstplechtigheden, het geleidelijk groter wordende getal bezoekers, dat op deze in de loop der jaren genomen fotografien duidelijk te zien is – dit alles gaf aanleiding tot kwinksla-

Foto uit de jaren 1911-1914. Het veld ligt parallel aan de Taalstraat en inmiddels is ook het huis met De nummers 22-24 gebouwd. Tegenstander en exacte datum zijn niet bekend (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018701).

Wilhelmina toonde Zondag jl. eindelijk in conditie te komen, door het Deventersche U. D. met 2—1 te 's Bosch te slaan.

Spelmoment Wilhelmina-U.D. in *De Revue der Sporten*, oktober 1911 (www.delpher.nl).

gen en vrolijkheid.²³ Het lijken mij voldoende redenen om Weijnen de maker van de glasnegatieven te kunnen noemen, als aanvulling op de ongeveer 350 aan hem toegeschreven foto's uit de jaren 1900-1920 in bezit van Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Vóór en na juni 1911

De eerdere kritiek op het kleine veld van Wilhelmina zorgde aan het eind van het seizoen 1910-1911 tot een grote herinrichting van het sportterrein aan de Loonsebaan. Een maand na de bespreking in de algemene ledenvergadering van begin mei kon de eerste wedstrijd gespeeld worden, in de nacompetitie tegen Vitesse.²⁴ De belangrijkste aanpassing maakt het mogelijk om de voetbalfoto's voor of na juni 1911 te dateren. Het veld werd namelijk op internationale maten gebracht, met daarnaast voldoende ruimte voor publiek en intrapvelden, door het een kwartslag te draaien. Hierdoor kwam het parallel aan de Taalstraat te liggen, met de goals aan de zijden van de Loonsebaan en de fabrieksgebouwen.

Foto's in de richting van de Taalstraat zijn nog wat specifieker te dateren door de bouwjaren van de achter het veld gelegen huizen. Met hulp van plattegronden, foto's, bouwvergunningen en het bevolkingsregister is de bebouwingsgeschiedenis te reconstrueren. Als je vanaf Huisje ten Halve in de richting van de Vughtse Toren ging, kwam je in 1905 tot aan de fabriek van Grasso halverwege twee huizen tegen, aan weerszijden van de straat. Aan de kant van het veld was dat het huidige nummer 19 en daar tegenover het pand met de huisnummers 32-34. Nummer 19 is het huis met het balkon aan de achterzijde dat op

elke voetbalfoto richting de Taalstraat te zien is, tot 1911 recht achter de goal waarin de elftalfoto's gemaakt werden. Wanneer de daarna volgende huizen zijn gebouwd is niet duidelijk, waarschijnlijk na 1900. Ze staan in ieder geval op foto's uit 1906. Voor de datering zijn vooral de huizen met de lagere nummers aan de overkant van de Taalstraat van belang. Het huis met huisnummers 26-28 werd namelijk in 1909 gebouwd, 22-24 in 1911 en 18-20 in 1914.²⁵ Omdat dit laatste huis niet op de foto's in deze collectie te zien is, moeten deze dus allemaal uiterlijk in 1914 zijn gemaakt.

Een foto waarvan de datum en wedstrijd bekend zijn, maakt door vergelijking hiermee het dateren van andere foto's uiteraard makkelijker. *De Revue der Sporten* biedt daarvoor weer hulp door de publicatie van een foto die tevens in de onderzochte collectie zit.²⁶ Het is een beeld uit de competitiewedstrijd van Wilhelmina tegen U.D. uit Deventer op 23 oktober 1911. In dit geval biedt een in afwijkend tenue spelende voetballer van U.D. – met een witte broek – het aanknopingspunt om twee andere foto's aan deze wedstrijd te koppelen. Iets anders dat opvalt is het clublokaal – met een grote reclametekst op de gevel – dat blijkbaar niet meer op de hoek van de Taalstraat en Loonsebaan stond sinds het gedraaide veld. Op basis van de bouwjaren van huizen aan de omliggende straten is te herleiden dat we de in 1908 gebouwde huizen aan de Molenvensweg zien (nu huisnummers 83-87). De schuren in de achtertuin, ook zichtbaar op andere foto's, zijn eveneens mooi te zien op het afgebeelde detail van de

²³ BHIC, Archief 1473 Bouwdossiers Vught (1883), 1907-1985, inv.nrs. 75 (huisnummers 26-28), 128 (huisnummer 22), 223 (huisnummers 18-20). Van nummer 19 is geen originele bouwtekening bewaard.

²⁶ *De Revue der sporten* 5 (1911), nr. 24, 25-10-1911, 373.

²³ PNHC 22-10-1912; *Het Sportblad* 31-10-1912, 10.

²⁴ PNHC 09-05-1911, 07-06-1911; *Het Sportblad* 08-06-1911, 9.

Beeld uit de voetbalwedstrijd van Wilhelmina tegen U.D. uit Deventer op 23 oktober 1911 op het nieuwe voetbalterrein in Vught (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018714).

kadastrale kaart van de dorpspolder van Vught.²⁷

Nog veel zoekplaatjes

Ongeveer een derde van de collectie glasnegatieven heeft een exacte beschrijving gekregen met de tegenstander van Wilhelmina en de datum. Van de meeste andere voetbalfoto's is nu zeker om welk veld het gaat en is er een nauwkeurigere tijdsaanduiding. In ieder geval een deel van de foto's is van de hand van Pierre Weijnen, maar zeer waarschijnlijk geldt dit voor alle glasnegatieven, mede

ook gezien dezelfde uiterlijke vorm en conditie waarin ze verkeren.

Door verder onderzoek is nog te bepalen wie de tegenstander was en om welke wedstrijd het ging. De ultieme beschrijving is het identificeren van de spelers. Dat is bij één elftalfoto in de beeldbank al gedaan, maar het is mij niet duidelijk waar deze genomen is – in ieder geval niet op het Wilhelmina-veld – en waarop gebaseerd is dat het om Rapiditas gaat, zoals in de beschrijving staat. Het is een van de vele zoekplaatjes die overblijven, mede doordat nu duidelijk is dat enkele foto's niet op een van de Vughtse voetbalvelden zijn gekiekt. Waar zijn bijvoorbeeld deze jongens een balletje aan het trappen?

²⁷ BHIC, Bouwdossiers Vught, inv.nr. 42.

Voetballers op een onbekende locatie met op de achtergrond een dijk/verhoogde weg en in de verte een kerktoren (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018708).

Detail uit de plattegrond van de dorpspolder van Vught met de situatie rond het voetbalterrein aan de Taalstraat bij Huisje ten Halve, 1909 (BHIC 's-Hertogenbosch, 5129-1B18).

Elfalfoto van een onbekend team op een onbekende locatie. Toegeschreven aan Rapiditas en met de volgende namen: staand van links naar rechts hr. Lambooy; huzaar Kroontje; hr. Spijkers; n.n.: Toon van de Heuvel; voetballer Burgerhof; voetballer Willems; n.n.; voetballer Zoetekouw; hr. Lambooy; hr. Michels; n.n.n; en n.n. Gehurkt de voetballers W. Spierings; Vorst en v.d. Bergh. Zittend de voetballers Serré; Hoskam; Walschot; V.d. Velden en Pieters (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0018677).

Ernest Verhees is hoofd van het Regionaal Archief Nijmegen en bestuurslid van Numaga, de historische vereniging van Nijmegen en omgeving. Hij heeft een voorliefde voor sportgeschiedenis en publiceert daar ook geregeld over.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, Archief 1473 Bouwdossiers Vught ((1883), 1907-1985.

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, Gemeentebestuur 1811-1930 (toegangsnr. 5060).

Literatuur

HEIJDEN ROGIER, N. VAN DER, 2007: 'Vughtse connecties. Reinier Pijnenburg, C.J. Frans van der Heijden, Huib Luns, André Verhorst'. In: *In de ban van Vught* (Vught), p. 106-129.

KESTER, B. 2002: 'Onder vuur. Het ontstaan van de Nederlandse fotojournalistiek'. In: Jo Bardoel en Huub Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam), p. 236-264.

KOLSTER, M. EN H. PEEK, 2003: 'Het landgoed Zionsburg en zijn eigenaren'. In: O. Thiers, met medewerking van B. Aarts, *Vught onvoltooid verleden* (Vught), p. 68-86.

MEES, A.L. (E.A.), 1946: *Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de Bossche voetbal- en athletiekvereniging B.V.V. 1906-1946* ('s-Hertogenbosch).

SPIERINGS, K., 1947: *De gouden kanarie. Feestblad ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der voetbalvereniging Wilhelmina* ('s-Hertogenbosch).

STOKVIS, R., 2002: 'Een genre in beweging. De ongemakkelijke verhouding tussen sport en journalistiek.' In: Jo Bardoel en Huub Wijfjes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam), p. 190-207.

VERHEES, E., 2007: 'Het Vughtse voetbalverleden 1897-1952.' In: O. Thiers (red.), *In de ban van Vught*, Vughtse historische reeks X (2007), p. 130-155.

VERHEES, E., 2018: 'De ontwikkeling van de sport in 's-Hertogenbosch voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog'. In: J. Biemans, H. van der Linden, T. Sas (red.), *'s-Hertogenbosch en de Eerste Wereldoorlog*, p. 535-570.

VERHEES, E., 2019: 'Bossche voetbalpioniers. De introductie van voetbal in 's-Hertogenbosch 1890-1894 (deel 1)'. In: *Bossche Kringen*, jrg. 6 (2019), nr. 3 (mei), p. 52-57.

VERHEES, E., 'De voetbalpioniers van Victoria en Hercules. Ontstaan en ontwikkeling van de voetbalsport in 's-Hertogenbosch 1890-1900 (deel 2)'. In: *Bossche Kringen*, jrg. 6 (2019), nr. 4 (juli), p. 58-63.

Gokkende vrouwen in laatmiddeleeuws 's-Hertogenbosch?

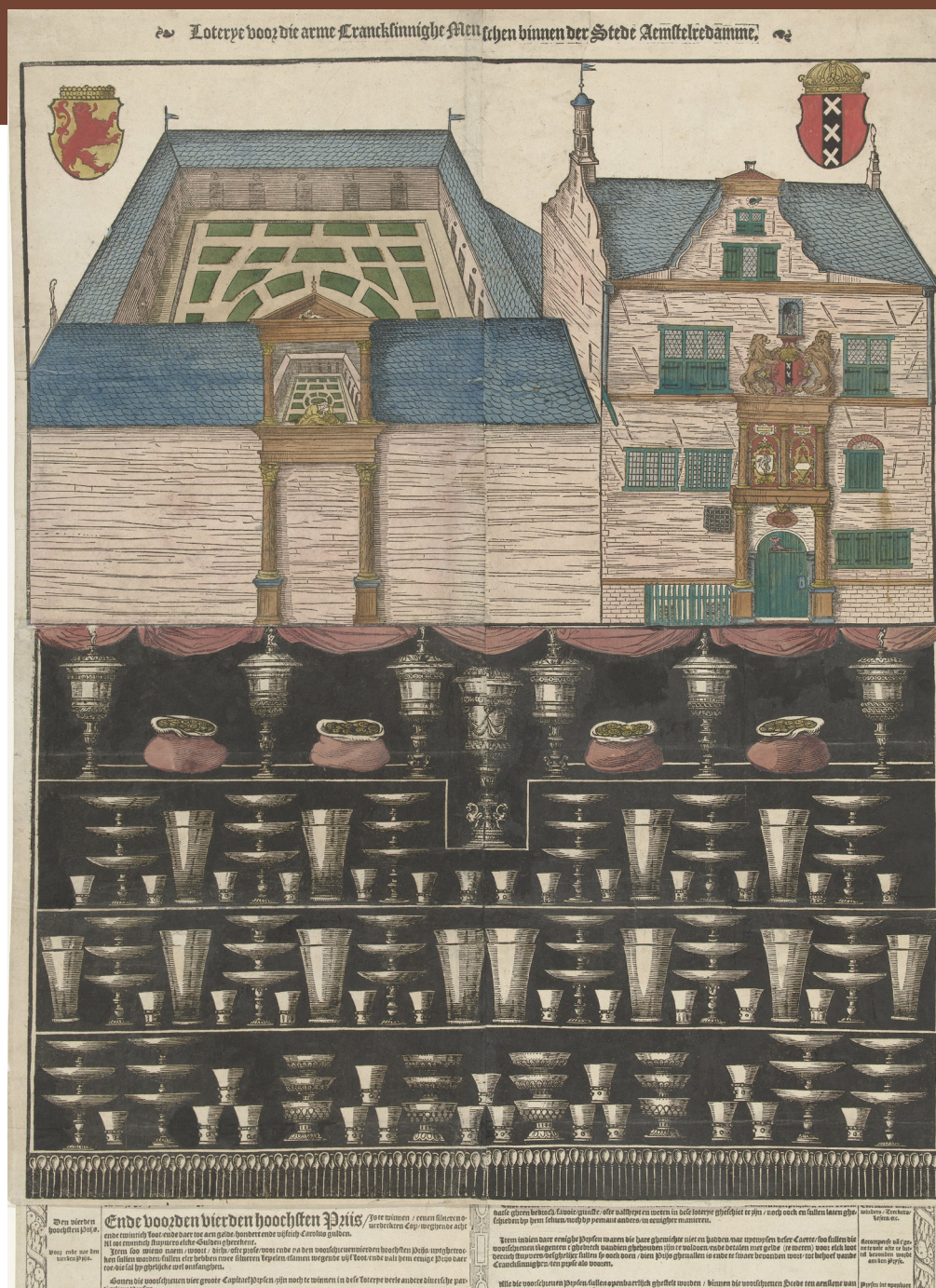
De vrouwelijke deelname aan de stadsloterij van 1506

Wendy Govaers

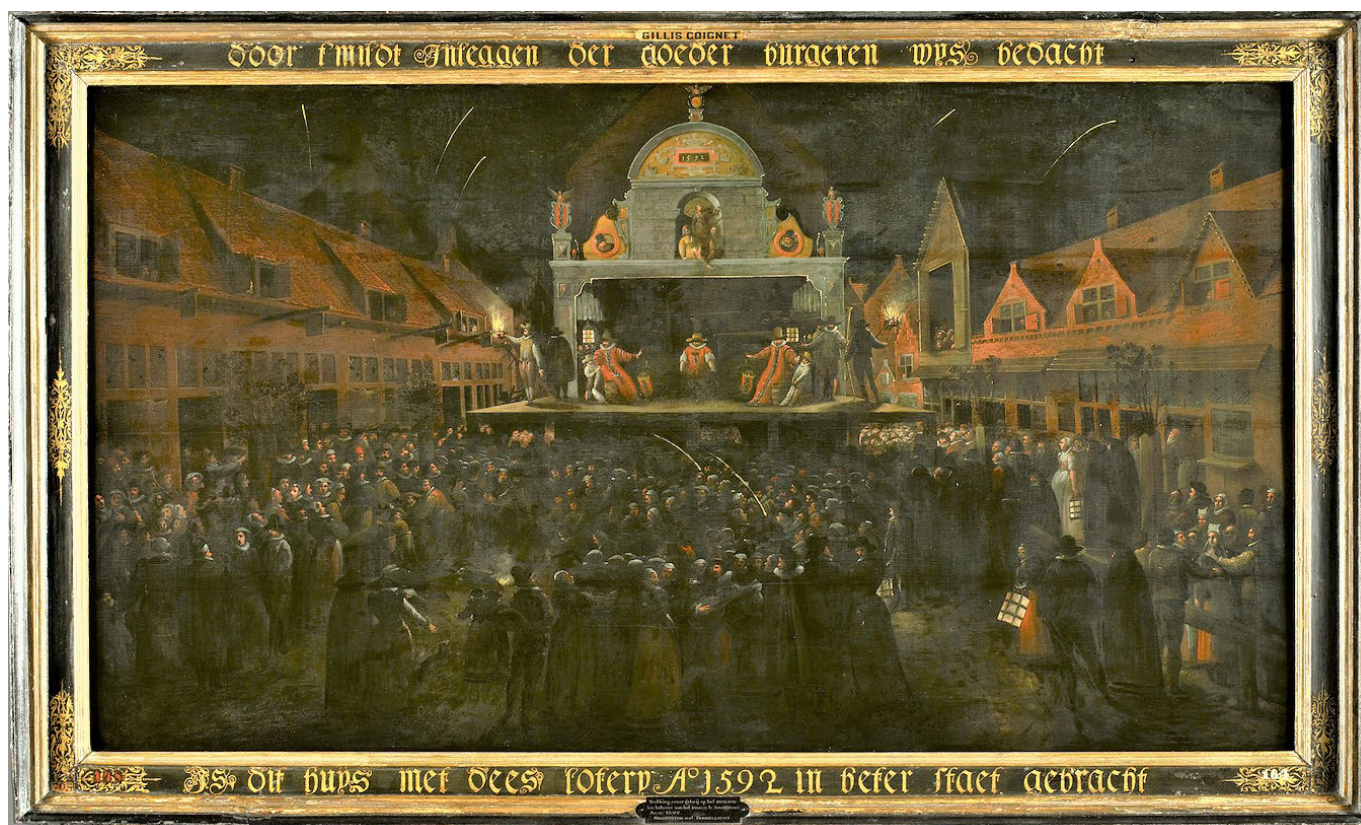
Op de Markt van 's-Hertogenbosch werd in november 1506 getimmerd en gebouwd aan een schavot voor een spektakel dat zes dagen en nachten achtereen zou gaan duren, te weten een stadsloterij. Middeleeuwse stadsloterijen waren razend populair in Europa. Alleen al in de Lage Landen werden van de eerste stadsloterij in Brugge in 1441 tot het einde van de zestiende eeuw maar liefst 261 loterijen geteld.¹ Dit artikel gaat kort in op het fenomeen van middeleeuwse loterijen. Vervolgens kijken we gedetailleerd naar de Bossche loterij van 1506, in het bijzonder naar de vrouwelijke deelnemers die in groten getale loten hadden gekocht. In welke historische bronnen zijn zij terug te vinden en wie waren deze gokkende vrouwen?

Vanaf het midden van de vijftiende eeuw tot de eerste decennia van de zestiende eeuw werden de meeste loterijen georganiseerd door steden. Stadsbesturen namen het initiatief tot deze publieke loterijen om hun stadsschulden te saneren.

¹ Puttevils 2016, 63.

Loterijprent ter aankondiging van de loterij op 14 augustus 1592 voor het dolhuis. Handgekleurde houtsnede gedrukt door Harmen Jansz. Muller (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-80.401A).

Gillis (I) Coignet, 'De nachtelijke trekking van de loterij van 1592 ten behoeve van de uitbreiding van het Dolhuis'. Olieverf op paneel, 1593 (Amsterdam Museum, SA 3019).

Later werden loterijen meer georganiseerd door kerken, gilden, weeshuizen en andere instituten die de financiële middelen nodig hadden voor renovatie of zorg.

Ook 's-Hertogenbosch kampte in 1506 met een enorme stadsschuld, veroorzaakt door de hertogelijke belastingen en oorlogskosten. In eerste instantie had het stadsbestuur dit ondervangen door kapitaal aan te trekken van burgers door middel van renteverkopen. Met het afsluiten van een lijfrente ontving de rentetrekker elk jaar een bedrag van de stad, afhankelijk van de rentevoet. Bijvoorbeeld een rente verkocht tegen de 'penning negen' bracht jaarlijks één Rijns gulden op voor elke negen ingelegde Rijns gulden. Lijfrenten vervielen bij het overlijden van de rentetrekker, terwijl erfrenten – die duurder in aanschaf en lager in rendement waren – in theorie eeuwigdurend waren.² Aan het einde van de vijftiende eeuw kon het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch echter de rentebetalingen niet meer voldoen. Een commissie van zes goede mannen met verregaande bevoegdheden werd ingesteld om deze financiële crisis te lijf te gaan.

Loterij

Dit resulteerde in een aantal maatregelen zoals het heffen van vermogensbelasting (gemene zettingen), de ontheffing voor de betalingsplicht op de lijf- en erfrenten en

het organiseren van een loterij. Met de loterij wist het stadsbestuur een dubbelslag te slaan. Het bestuur genereerde inkomsten uit de verkoop van loten tegen contant geld. Daarnaast kregen loterijdeelnemers de mogelijkheid om de rente op hun publieke aandelen in te ruilen voor loterijtickets. Als in de toekomst de ontheffing op het uitkeren van renten zou worden beëindigd, zou het stadsbestuur niet meer geconfronteerd worden met deze achterstallige betalingsverplichting.

Schuldeisers van het stadsbestuur maakten massaal gebruik van deze mogelijkheid. Meer dan 2000 loterijdeelnemers investeerden samen 30.529 Rijns gulden in de loterij; een waarde die voor 97% gerealiseerd werd door ingeruilde renten. Dit waren voor het grootste deel stadsbewoners, de rest woonde in de Meijerij of daarbuiten. Op een stadspopulatie van ongeveer 19.000 inwoners nam iets minder dan 10% deel.³ Mogelijk hadden zij niet het vertrouwen dat de renten ooit nog uitgekeerd zouden worden en dachten ze met de ruil tegen loterijtickets nog een kleine kans te maken om wat van hun geld terug te zien. Of, wat positiever geformuleerd, wilden ze in een luisterrijk stadsevenement laten zien dat in moeilijke tijden de sterkste schouders de zwaarste lasten moesten dragen.

De organisatie van de Bossche loterij in 1506 kan goed gereconstrueerd worden op basis van de stadsrekening

² Uitgebreid onderzoek hierover is te vinden in Hanus, 2007.

³ Zie Schuttelaars 1998, 51-52.

van 1506/7. Hierin staan alle uitgaven gedetailleerd beschreven, gekoppeld aan de veelheid aan activiteiten die nodig waren om het evenement voor te bereiden. Dit waren onder meer het regelen van een vergunning (ordinantie), het inkopen en tonen van de te winnen zilverprijzen, het drukken en distribueren van posters (lootcharten) in en buiten 's-Hertogenbosch, het aanleggen van een verkoopnetwerk door het benoemen van lootverkopers in en buiten 's-Hertogenbosch (lootmeesters)⁴, het timmeren van een schavot op de Markt voor de trekking van de loten en – niet onbelangrijk – het maken van zeven loterijregisters (lootboecken) door de boekbinder waarin de verkoop van loten werden geadministreerd.⁵

Het loterijregister: een veelzijdige historische bron

Het loterijregister van de Bossche stadsklerk Henrick die Bye is als enige van deze zeven loterijregisters bewaard gebleven en te vinden in het archief van Erfgoed 's-Hertogenbosch. Het is het enige nog complete loterijregister in Nederland uit het begin van de zestiende eeuw.⁶ Alleen Het Utrechts Archief bewaart een nog ouder register uit 1464. Van een stadslooterij gehouden in Leiden in 1504 resteert een gedeeltelijk register (namen van de letters A tot en met M).

Om inzicht te krijgen in gegevens die zijn opgenomen in het loterijregister heb ik deze nog nauwelijks onderzochte historische bron grondig geanalyseerd. De resultaten daarvan worden in het navolgende beschreven. Wat verder direct opviel in mijn onderzoek van deze middeleeuwse bron was het grote aantal vrouwen dat hierin geregistreerd is. Wie waren deze gokkende vrouwen? En wat leert deze bron ons over vrouwen in het laatmiddeleeuwse 's-Hertogenbosch?

4 In 's-Hertogenbosch werden in totaal zes lootmeesters aangesteld, te weten: Willem van Achelen, Claes Coenen, Jannen Claeszoon van den Broeck, Lambrecht die Wolff, Pouwel Wynants en Lambert van den Boegaert. Buiten 's-Hertogenbosch waren er negen lootmeesters actief in de verkoop van loten, die op hun beurt ook lootverkopers contracteerden, onder andere voor Heusden, Antwerpen, Utrecht, Rotterdam en Haarlem.

5 Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 1363. Ook te zien op microfiches, GAHt 1316, 148-196.

6 OSA 3001. Andere loterijregisters zijn te vinden in het BHIC (loterij in 's-Hertogenbosch in 1562/64), in het Streekarchief Midden-Holland (loterij in Gouda 1563) en in Erfgoed Leiden (loterij in Leiden in 1596).

Voorzijde van het Bossche loterijregister van Henrick die Bye uit 1506 met rechts de uitstekende custoden (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 3001).

Het loterijregister is opgenomen in de inventaris van het Oud-Stadsarchief (OSA) als 'Register waarin verkochte loten op de eerste letter van de naam van de koper ingeschreven zijn, 1521-1522'.⁷ Onderzoek van het register wijst uit dat de datering onjuist is; het is reeds gecreëerd voor de eerste stadslooterij in 's-Hertogenbosch in 1506 in opdracht van het stadsbestuur. Het heeft onder meer gediend als administratief naslagwerk voor de stadsrekening van 1506/7, die grotendeels dezelfde loterijgegevens bevat maar anders is geordend. In het register staan ook de data van de deelnemers aan de loterij van 1521/22. In de vijftien jaren tussen de eerste en tweede stadslooterij is het register dus zorgvuldig bewaard. Mijn onderzoek heeft zich overigens vooralsnog beperkt tot de data van de loterij in 1506.

Het handschrift bestaat uit twintig katernen van in totaal 236 papieren folia met een watermerk. Ze zijn gebonden

7 Hoekx en Paquay 2004, 400.

Zicht op de bindwijze van het loterijregister (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 3001).

met behulp van twee leertjes op de rug en verstevigd door perkamenten schutbladen met Latijnse tekst met aantekeningen in de marge, zogenoemde glossen. Deze Latijnse tekst is afkomstig van een ander handschrift. De versteviging kan op zijn vroegst pas in de tweede helft van de zestiende eeuw hebben plaatsgevonden. De hergebruikte schutbladen bevatten namelijk tekst uit een kerkrechtelijk werk geschreven door de Spaanse humanist, historicus en rechtsgeleerde Antonio Agustín (1516-1586).⁸ Er heeft dus een gekopieerd werk van deze humanist gecirculeerd in 's-Hertogenbosch. Nader onderzoek is nodig om dit te duiden.

De beschrijving in de inventaris van het OSA verwijst op juiste wijze naar het ordeningsprincipe van het register. Het merendeel van de namen is geordend op basis van de eerste letter van de voornaam van de koper. Met uitzondering van de letters I, Q, U en V zijn alle letters van het alfabet aangebracht op zogenoemde custoden, waardoor stadsclerk Henrick die Bye op efficiënte en gestructureerde wijze de namen kon noteren in zijn register. Kijkend naar de namen van de vrouwen leren we dat Aleyt, Geertruyt, Heilwich, Lysbet, Kathelyn, Margriet en Ydeken het

meest voorkwamen. Eenzelfde inschatting is destijds ook gemaakt door Henrick die Bye. Hij heeft op voorhand meer lege folia gereserveerd voor sommige letters dan voor andere.

Naast de eerste letter van de naam van de koper heeft Henrick die Bye andere ordeningsprincipes willen toepassen. Zo dateerde hij de lotenregistratie van zijn eerste koper, Heilwich Huyskens, op 2 mei 1506, volgend door kopers op 16 mei, 22 juni, 13 juli et cetera. Hij heeft dit principe echter niet consequent toegepast in het hele register.

Hij bracht nog een ander onderscheid aan in de registratie van de gekochte loten. Hij onderstreepte het aantal gekochte loten die met contant geld werden betaald tegen zes stuvers per stuk. Door het onderstrepen kon hij waarschijnlijk eenvoudig een optelsom maken van het aantal verkochte loten en controleren of zijn kas gevuld was met de tegenwaarde daarvan in geld. Daarentegen was het aantal verkochte loten dat hij niet onderstreepte in zijn register gekocht met zogenaamde quitancien. Dit waren de bewijzen van achterstallige rentebetalingen van het stadsbestuur aan bezitters van publieke aandelen. Henrick die Bye geeft op de folia onder de letters A en Y nauwkeurig onderaan weer hoeveel loten hij in gelde heeft geregistreerd en hoeveel in quitancien. Waarom hij deze optelling niet in het hele register heeft gemaakt, is onduidelijk.

⁸ Het zijn stukken tekst uit *Opera Omnia: Que multi adhibita diligent collisie potuerunt* (uit Liber III en IV). Het werk maakt onderdeel uit van de *Antiquae Collectiones Decretalium* dat gepubliceerd is in de tweede helft van de zestiende eeuw.

lante cum quib; am dicitur... ad... dicitur... ad...

matrimonium... cum apud... illud dicitur... non... ad...

capitulum hoc sollicitudo non dicitur... licet... dicitur... ad...

sed ut officere conjugale... in... dicitur... ad...

DE

ua nos dicitur... f. con. ij. bonifac... licet... dicitur... ad...

ut in... dicitur... ad... non... dicitur... ad...

ad dicitur...

ad dicitur...

omn semper...

ad dicitur... ad dicitur... ad dicitur...

Een laatste ordeningsprincipe in het register dat ik onder de aandacht wil brengen, zijn de pennenstreken en andere markeringen in de linker marge van de beschreven folia. Het doet vermoeden dat Henrick die Bye de naam van elke koper in eerste instantie voorzag van een horizontale pennenstreek. Op het moment dat kopers betaalden, hetzij met contant geld of met hun waardepapier, ging er meestal ter onderscheid een verticale pennenstreek doorheen. Werden er loten gekocht zonder daadwerkelijke betaling, schreef hij inleggen 0. Mogelijk zal daar wat tijd tussen hebben gezeten. Een andere markering in de horizontale pennenstreken is de letter b (van het Latijnse bis?). Deze letter heeft Henrick aangebracht bij de namen van kopers van wie de familienaam meerdere malen voorkomt in het register. Mogelijk heeft dat het kopiëren van deze namen op een later moment naar de stadsrekening vergemakkelijkt. Hierin staat het aantal gekochte loten regelmatig onder één noemer geregistreerd, meestal onder de naam van het gezinshoofd.

Tot slot staan er in de marge soms afkortingen van de plaatsnaam Antwerpen of van namen, vermoedelijk van lootmeesters die kopers met quitancien hebben doorverwezen naar Henrick die Bye. Uit de stadsrekening van 1506/7 blijkt namelijk dat de aangewezen lootmeesters alleen loten konden verkopen die werden betaald met contant geld. De meest voorkomende naam in het register is Coenen, wat lijkt te verwijzen naar Claes Coenen. Dat duidt erop dat hij van de zes Bossche lootmeesters de meest actieve lotenverkoper was; ook met betrekking tot de lotenverkoop tegen contact geld was hij koploper. De plaatsnaam Antwerpen is vermoedelijk aangebracht om de verkopen te markeren van Ancelmus Taye, die loten verkocht in ruil voor quitancien aan kopers in Antwerpen. Overigens zijn alle genoemde pennenstreken en markeringen niet altijd consequent toegepast in het register. Dat geldt overigens ook voor het handschrift. Nader paleografisch onderzoek is nodig om de vraag te beantwoorden of Henrick die Bye het register als enige bijhield of dat hij soms een vervanger had bij ziekte of afwezigheid, en of sommige kopers mogelijk hun eigen naam noteerden in het register.

Uit het onderzoek van het register leren we dus dat het stadsbestuur er een nauwkeurige en geordende adminis-

Detail van de voorplat: de opgeplakte, op papier gedrukte wapens van Brabant en 's-Hertogenbosch (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 3001).

tratie op nahiend met betrekking tot de loterij. Dat is te begrijpen gezien de grote bedragen die gemoeid gingen met de loterijen. Het register diende echter niet alleen als administratief naslagwerk. Naast de registratie van de naam van de kopers en het aantal loten dat ze kochten, heeft een klein aantal kopers ook een rijm of zogenaamde prose laten optekenen in het register. Deze rijmen zijn voor de trekking van de loterij vanuit het register overgenomen op loterijbriefjes. Zoals gezegd was deze trekking een groot publiek evenement dat zes dagen en nachten aaneengesloten plaatsvond op de Markt in 's-Hertogenbosch. Het was een juridisch principe dat alle loterijbriefjes getrokken moesten worden.⁹ Op het schavot stonden twee manden met in de ene mand de beschreven loterijbriefjes, en in de andere mand eenzelfde hoeveelheid briefjes gevuld met blanco briefjes en een paar briefjes met daarop een prijs geschreven. Het aanwezige publiek kon vervolgens uit de mond van de 'roeper' de naam en tekst op het getrokken lot horen, alsook de trekkingsuitkomst: een nyet of een prys. De hoofdprijs bestond uit zes zilveren kannen; andere prijzen waren zilveren bekers, schalen en lepels, en waterpotten.

Vrouwengeschiedenis

Naast de registratie van rijmen, is het loterijregister ook interessant vanwege de grote hoeveelheid data over vrouwelijke deelnemers. In veel historische bronnen zijn vrouwen namelijk weinig zichtbaar omdat ze geen deel

⁹ De Boer 2006, 62-63.

uitmaakten van het geïnstitutionaliseerde politiek-bestuurlijke leven. Dat maakt dat middeleeuwse stads-geschiedenissen nog weinig vanuit het perspectief van vrouwen geschreven zijn. Toch leidden vrouwen in de middeleeuwen allerminst een lijdzaam leven binnenshuis. In het recent verschenen boek *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* probeert auteur Jelle Haemers de actieve rol van vrouwen zichtbaar te maken in verschillende historische bronnen. Dit zijn documenten die vrouwen zelf geschreven hebben, of hebben laten schrijven, zoals verkoopakten, testamenten, verklaringen voor de recht-bank et cetera. Het zijn relatief onontgonnen bronnen voor wat betreft de vrouwengeschiedenis. Volgens Haemers is de aandacht van historici lange tijd uitgegaan naar de buitengewone levens van uitzonderlijke vrouwen zoals hertogin Maria van Bourgondië. Met de loterijdata in de stadsrekening van 1506/7 en het loterijregister van Henrick die Bye wordt een tipje van de sluier opgelicht over de vrouwen in laatmiddeleeuws 's-Hertogenbosch.

Vrouwelijke deelname stadslosterij 1506

Mijn onderzoek naar de vrouwen in het loterijregister richtte zich op de loterij van 1506. De basis van het onderzoek is een databestand van alle getranscribeerde namen van loterijdeelnemers in de stadsrekening van 1506/7 en is door Anton Schuttelaars destijds voor zijn promotieonderzoek gecreëerd.¹⁰ De stadsrekening heeft per lootmeester alle kopers van loten met contant geld geregistreerd. Henrick die Bye nam een bijzondere plek in tussen deze lootmeesters. De stadsrekening omvat de loten die hij heeft verkocht tegen contant geld. Daarnaast was hij in 's-Hertogenbosch de enige die loten heeft verkocht in ruil voor quitancien van lijf- en erfrenten. De namen van deze loterijdeelnemers zijn apart gegroepeerd in de stadsrekening, ná de registratie van de contante betalers.

In tegenstelling tot de stadsrekening van 1506/7 omvat Henricks register niet alle loterijdeelnemers, maar alleen diegenen die hun loten bij hem gekocht hebben. Daarentegen heeft Henrick die Bye veel meer vrouwen geregistreerd dan in de stadsrekening opgenomen staan. Zoals gezegd staat in de stadsrekening vaak alleen het gezins-hoofd geregistreerd, terwijl in het register alle gezins-leden zijn opgenomen. De beide bronnen hebben dus een veelheid aan overlappende data en bevatten elk een uniek deel.

Om alle deelnemende vrouwen aan de loterij van 1506 in beeld te brengen, heb ik een nieuw databestand gemaakt. Dit bestand omvat de vrouwen die loten hebben gekocht bij lootmeesters in en buiten de stad en die niet

Halffiguur van een vrouw, afkomstig van een orgelkast uit de Sint-Vituskerk te Naarden, vervaardigd door beeldhouwer Jan van Schayck, Utrecht, ca. 1510-1520. Eikenhout met resten van polychromie (Rijksmuseum Amsterdam, BK-KOG-668-E).

opgenomen staan in Henricks register. Daarnaast bevat het databestand alle namen van vrouwen opgenomen in Henricks register. Dat zijn vrouwen die loten bij henzelf hebben gekocht, zowel met contant geld als met quitancien. Bovendien hebben sommige lootmeesters hun verkopen 'overgebracht' naar Henrick, zoals Zeger Jacobs uit Heusden. Dit leidt tot tabel 1.

Wat uit deze tabel duidelijk wordt, is dat een hele schakering aan vrouwen deelnam aan de loterij van 1506. De categorieën vrouwen die weergegeven zijn, komen voort uit de aanduiding die de vrouwen naast hun naam hebben gekregen. Deze categorieën sluiten elkaar niet in alle gevallen uit. Zo heb ik 'joffre Aleit Rovers' gerekend onder de categorie 'nonnen', want uit Henricks register leren we dat ze een clarisse (nonne ter Claeren) was.¹¹ Een ander voorbeeld is 'Aleitten dochter Dirck Cupers', die niet alleen dochter was maar ook geregistreerd als begijn. Kijkend naar de cijfers is er een onder-

¹⁰ Ook op deze plaats dank aan Anton Schuttelaars om dit databestand ter beschikking te stellen voor mijn onderzoek.

¹¹ OSA 3001, fol. 2r.

scheid gemaakt tussen het aantal getelde vrouwelijke deelnemers per bron. Zo zien we dat in totaal 92 weduwen geregistreerd staan in de stadsrekening, hetzelfde aantal als in Henricks register. Toch zijn dit niet exact dezelfde weduwen. In het totaal hebben namelijk 95 weduwen deelgenomen aan de loterij. In het register ontbreekt een drietal weduwen die hun loten niet bij Henrick die Bye hebben gekocht. In de stadsrekening ontbreekt een drietal weduwen die wél geregistreerd zijn in het register. De aantallen in beide bronnen gecombineerd vormen dus geen eenvoudige optelsom, ze vullen elkaar aan.

Groter zijn de verschillen tussen het aantal geregistreerde vrouwen in de stadsrekening en het register bij de huisvrouwen en dochters. Dat heeft, zoals eerder aangegeven, met de uitgebreidere registratie van individuele gezinsleden in het register te maken. Overigens is het dankzij Henricks register dat überhaupt veel vrouwen ingedeeld konden worden in een categorie. Er zijn talloze voorbeelden van namen in de stadsrekening van wie pas in het register een nadere toelichting staat wiens dochter of huisvrouw ze waren. Bij de jonkvrouwen en dienstmeiden is het verschil tussen de aantallen in bronnen precies andersom: onder hen zijn er meer die loten hebben gekocht bij andere lootmeesters dan bij Henrick die Bye. Onder overige vrouwen vallen de vrouwen die we alleen van naam leren kennen. Tot slot zijn er aan het overzicht ook vrouwenkloosters toegevoegd. Zij zijn geteld als zijnde één deelnemer.

Wat zegt dit absolute aantal van 905 vrouwelijke deelnemers over hun relatieve deelname in de stadsloterij van 1506? Als we uitgaan van het totaal aantal deelnemers in de stadsrekening, te weten 2034 personen, is het aandeel van vrouwen 44%. Dit aandeel ligt iets lager als we het register als basis nemen, te weten 39%. We kunnen dit aandeel vergelijken met de stadsloterij van Leiden uit 1504. Jeroen Puttevils heeft de loterij van Leiden in 1504 onderzocht op gender, gebaseerd op een gedeeltelijk bewaard gebleven loterijregister. Onder de 1400 geregistreerde deelnemers waren 536 vrouwen te vinden,

Categorieën vrouwen	Totaal aantal deelnemende vrouwen in de loterij (combinatie van beide bronnen)	Aantal vrouwelijke deelnemers in het loterijregister van Henrick die Bye	Aantal vrouwelijke deelnemers in de stadsrekening (en niet in register)
Weduwen	95	92	92
Huisvrouwen	149	136	90
Dochters	441	398	335
Jonkvrouwen	27	17	24
Dienstmeiden	28	27	25
Begijnen	25	25	20
Nonnen	4	4	4
Overige vrouwen	128	88	107
Vrouwenkloosters	8	7	8
TOTAAL	905	749	705

Tabel 1. Vrouwelijke deelnemers aan de Bossche loterij in 1506 in stadsrekening en loterijregister.

Categorieën vrouwen	Totaal aantal vrouwelijke deelnemers	Totaal aantal loten	Aantal loten betaald met quitancien op lijf- en erfrenten
Weduwen	95	2588	2575
Huisvrouwen	149	994	943
Dochters	441	2612	2469
Jonkvrouwen	27	481	454
Dienstmeiden	28	60	55
Begijnen	25	448	438
Nonnen	4	21	20
Overige vrouwen	128	995	888
Vrouwenkloosters	8	814	804
TOTAAL	905	9013	8646

Tabel 2. Aantal loten gekocht door vrouwen in de Bossche loterij van 1506.

38% van alle deelnemers.¹² Het verschil in aandeel tussen Leiden en 's-Hertogenbosch is dus niet zo groot: grofweg twee op de vijf deelnemers aan de loterij was vrouw. Naast het aantal vrouwelijke deelnemers is het ook interessant om te bekijken hoeveel ze besteed hebben aan de loterij. Uit tabel 2 is af te lezen dat de bijna 900 vrouwen tezamen iets meer dan 9000 loten kochten. Opvallend is het feit dat bijna alle loten (96%) gekocht zijn met quitancien op lijf- en erfrenten. Deze loten kostten één Rijns gulden per stuk, meer dan drie keer zoveel als een lot dat met contant geld werd betaald. De inkomsten van de loterij voor het stadsbestuur bestonden dus bijna niet uit liquide middelen, het was veeleer een 'papieroperatie'.

¹² Puttevils 2016, 57-71.

Het stadsbestuur verminderde de uit te betalen renten aan bezitters van publieke aandelen (lijf- en erfrenten), zodra de ontheffing hiervan in de toekomst zou worden beëindigd.

Schuldeisers van de stad

Vrouwelijke deelnemers aan de Bossche loterij van 1506 waren dus bijna zonder uitzondering schuldeisers van de stad. Goklust lijkt geen motief te zijn geweest voor hun deelname. Ze hadden juist geld geïnvesteerd voor hunzelf of hun kinderen voor de toekomst, ware het niet dat de stadskas een weinig betrouwbaar fonds bleek te zijn. Wie waren zij? Stonden deze waardepapieren op hun eigen naam of hadden ze deze verkregen uit de familie, van vader of echtgenoot?

Jord Hanus heeft een artikel gewijd aan de Bossche renteniersters in 2006 waarin hij het investeringsgedrag van vrouwelijke Bosschenaren onder de loep heeft genomen.¹³ Met zijn studie van de rentemarkt wilde hij licht werpen op de economische positie van de vrouw in middeleeuws 's-Hertogenbosch. De vraag die hij stelde was: 'Was de Bossche rentenierster een 'volwaardig deelnemer aan het economisch proces' of een 'doorgeefluik waarlangs het bezit op weg van vader naar (schoon)zoon even een omweg maakte'?

Hij trekt twee belangrijke conclusies. Ten eerste traden vrouwelijke rentekopers op als alleenstaande vrouw, als weduwe of bij een gezamenlijke aankoop met hun echtgenoot. Hij trof slechts in één geval een begeleidende 'wittige man ende mombaer' aan, ofwel een voogd. Een tweede conclusie is dat dé Bossche rentenierster niet bestond: binnen de groep renteniersters was er grote diversiteit. In zijn artikel onderscheidt hij drie groepen waaronder rijke weduwen, begijnen en alleenstaande, ongehuwde vrouwen. Velen van hen sloten lijfrenten af op hun eigen leven of op het leven van hun kinderen, neven of nichten. Overigens voorziet Hanus niet in een kwantitatief overzicht van deze Bossche renteniersters, hij verwijst alleen naar een aantal specifieke voorbeelden. Het databestand van vrouwelijke deelnemers aan de loterij brengt wel exact in beeld wie de vrouwen waren achter deze quitancien van lijf- en erfrenten. Naast hun namen legt het register veel informatie bloot over hun sociale status, (familie)relaties en beroepen. We lopen alle categorieën langs.

Weduwen

Veel weduwen in de stadsrekening worden alleen bij voornaam genoemd met daaropvolgend de naam van (wijlen) hun echtgenoot. Pas in het register wordt duidelijk dat het weduwen betreft. Zo zien we bijvoorbeeld in de stadsrekening Hadewich Palms, terwijl ze in Henricks

Quinten Matsys, 'De geldwisselaar en zijn vrouw', 1514. Olieverf op paneel (Musée du Louvre, Parijs, 1444).

register geregistreerd staat als 'Hadewich weduwe Jannen Palms van Wach'.¹⁴ Soms geeft het register ook aanvullende informatie over de meisjesnaam van de weduwe, zoals bij joffre Sophie Spierinx, die in Henricks register is aangeduid als 'joffre Sophie van Uden weduwe Anthonis Spierinx'.¹⁵ Ook andersom komt voor: Heilwich Sporbosch blijkt in Henricks register de weduwe van Peter van Goch te zijn.

Gegoede weduwen hadden volgens Bardyn en Haemers de beste kaarten in handen om zelfstandig deel te nemen aan het publieke leven: zij waren volledig rechtsbekwaam en verkregen een deel van de huwelijksgoederen.¹⁶ Dit beeld wordt bevestigd door de data in het loterijregister. De weduwen kochten gemiddeld per persoon iets meer dan zeventwintig loten. Dit gemiddelde wordt alleen overtroffen door de vrouwenkloosters. Het waren dus geen onbemiddelde weduwen die meededen aan de loterij. Welke weduwen springen er nu uit als het gaat om het aantal gekochte loten? Vier weduwen kochten meer dan honderd loten met hun quitancien, te weten 'Gertruyt weduwe Goyarts van Vechel', 'Lysbet weduwe Dirck Henrick Pelgroms', 'Janna weduwe Jans die Wolf' en 'Adriaen weduwe Jan Arnt Egens'. De overleden echtgenoten van de eerste drie genoemde weduwen hadden onderdeel uitgemaakt van de politiek-bestuurlijke elite van de stad. De laatstgenoemde weduwe had haar vermogen geërfd van een korenkoper.

Ook veel andere weduwen zijn nader te identificeren, bijvoorbeeld 'Lysbet weduwe van Arnt die Hoesch'.¹⁷

¹⁴ OSA 3001, fol. 68v.

¹⁵ OSA 3001, 208r.

¹⁶ Bardyn en Haemers 2019, 47.

¹⁷ OSA 3001, fol. 46v.

¹³ Hanus 2006, 18-20.

Ten tijde van de loterij was ze vijf jaar weduwe. Door de toevoeging in het register 'in den gulden cop' weten we dat haar overleden man de waard was van de gelijknamige herberg aan de Markt in 's-Hertogenbosch. Hij had haar financieel goed achtergelaten, want ze kocht maar liefst achtentachtig loten, die ze verdeelde tussen haarzelf en haar zeven kinderen. Uit het register leren we ook dat drie dochters kloosterlingen waren: Lysbet 'opt Caldenwater', Henricken 'opten Wyntmolenberch' en Jenneken 'ter Claren'. Eén van haar zonen, Henrick die Heusch, zou later belangrijke posities in de stad bekleden. Zo werd hij schepen in 1540 en 1558 en was hij proost van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 1540/1.¹⁸ De weduwe Goidstouw Brants, vrouw van wijlen bontwerker Herbert Brants, verdeelde haar achtenvijftig loten eveneens over meerdere familieleden; haar dochter Mechtelt, haar schoondochter Charle, weduwe van haar zoon Gerit, en haar vier kleinkinderen.¹⁹

Huisvrouwen

Volgens Bardyn en Haemers veranderde het huwelijk veel voor een vrouw. Voor veel juridische handelingen stond ze onder voogdij van haar echtgenoot. Evenwel kon de echtgenoot niet zonder haar goedkeuring beschikken over goederen die haar eigendom waren. Wanneer vrouwen kapitaal hadden geërfd, was hun economische uitgangspositie beter dan wanneer ze overgeleverd waren aan de schoonfamilie.²⁰ Toch had ook een gehuwde vrouw de mogelijkheid om zaken te doen of geld te verdienen. In de praktijk waren er tal van uitzonderingen op het voogdijerschap over vrouwen.²¹ Zo konden vrouwen zelfstandig, zonder tussenkomst van een man, deel uit maken van een ambachtsgilde. Jenneke Quast heeft de gildekeuren van 's-Hertogenbosch onderzocht en vond geen beperkingen voor een vrouwelijk lidmaatschap. Haar inschatting is evenwel dat het vaak vrouwen betrof, die met een gildemeester waren getrouwd en niet vaak zelfstandige vrouwelijke gildeleden.²²

Wat is er terug te zien in het loterijregister over de positie van huisvrouwen? Wat in elk geval duidelijk naar voren komt, is dat ze gemiddeld minder loten ruilden voor hun renten dan de weduwen. Verder zijn er veel vrouwen te vinden in Henricks register van wie ook de echtgenoot loten had aangekocht. Soms hebben ze dat op hun beider namen gedaan, zoals 'Henrick Oems Janszoon 22 juni ende Mechtelt syn huysvrouwe', maar vaak is de vrouw ook individueel geregistreerd.²³ Of ze dan ook eigenhandig de loten heeft gekocht of dat haar echtgenoot dat voor haar heeft gedaan, kan niet achterhaald worden. Er

is maar één voorbeeld waarin een huisvrouw heeft laten registeren dat ze op 'huer selve heeft ingeleeght'. Dit betreft Engelken Sampson, echtgenote van de zeer welgestelde graanhandelaar Joris Sampson. Toch is het aantal aangeschafte loten door hen niet bepaald gelijk verdeeld. Joris heeft er veertig op zijn naam laten registeren, terwijl Engelken er slechts drie op haar naam heeft.²⁴ Er zijn meerdere voorbeelden terug te vinden waarin de echtgenoot meer loten heeft geregistreerd onder zijn naam, dan dat er onder de naam van zijn echtgenote zijn gekocht. Zo heeft onderschout Henrick Kuyst voor zichzelf dertig loten gekocht, terwijl er onder de naam van zijn vrouw Aleit slechts tien loten zijn geregistreerd.²⁵ Datzelfde geldt voor 'Ghysbert Henrick die Bruyn' met achtendertig loten en 'Peterken huysvrouwe Ghysbert die Bruyn' met tien loten.²⁶

Er worden bij de huisvrouwen soms ook beroepen geregistreerd, maar als toevoeging aan de naam van hun echtgenoot. Voorbeelden zijn 'Marie huysvrouwe Wouter van den Pass Dircxszoon des beckers', 'Aleit huysvrouwe Arnt Cupers des bontwerkers', 'Aleit huysvrouwe Gherys Jan Floriszoon mesmekers'. Of deze vrouwen mede werkzaam waren in de zaak van hun man, kan daaruit niet worden afgeleid.

Dochters

Dochters waren bij verre de grootste groep vrouwelijke deelnemers aan de loterij. Ze zijn in het register aangeduid met hun voornaam met daaropvolgend de voor- en achternaam van hun vader. Voor hen of door hen was gemiddeld genomen een klein aantal loten gekocht, vaak in familieverband. Het register laat zien dat de loterij echt een familieaangelegenheid was. De leeftijd van dochters genoemd in het register is vaak niet te achterhalen, maar het lijkt erop dat de variatie hierin groot was: van zeer jong tot en met de volwassen leeftijd.

Zo waren alle dochters van meester Henrick Pelgroms, te weten Jenneken, Christine en Lysbet, bedeed met elk zes loten.²⁷ Dit aantal liep gelijk met het aantal voor zijn vrouw en vijf zonen. Henrick Pelgroms behoorde tot de politieke elite van de stad en zou ten tijde van de loterij medio dertig jaar zijn.²⁸ Zijn acht kinderen waren dus waarschijnlijk nog minderjarig. Hetzelfde geldt voor Henrick die Bye die in zijn eigen register één lot voor elk van zijn drie dochters registreerde (en hetzelfde voor zijn drie zonen). Mechtelt lijkt de oudste te zijn geweest, namelijk tien jaar. Hij en zijn vrouw Lysbet waren waarschijnlijk in verwachting van hun vierde dochter Jenneken die in het jaar van de loterij geboren werd.²⁹ De dochters

18 Schuttelaars 1998, 465; zie ook Van Dijck 2012, 388.

19 OSA 3001, fol. 46v. Zie ook Van Dijck 2012, 140.

20 Bardyn en Haemers 2019, 79.

21 Bardyn en Haemers 2019, 84-85.

22 Quast 1980, 29-30.

23 OSA 3001, fol. 68r.

24 OSA 3002, fol. 96r.

25 OSA 3001, fol. 68r; fol. 4v.

26 OSA 3001, fol. 47v; fol. 192v.

27 OSA 3001, fol. 96v; fol. 139r; fol. 225r.

28 Schuttelaars 1998, 475.

29 Van Dijck 2012, 178.

Gertruyt en Femie Pels moeten een stuk ouder geweest zijn. Na hun moeder was hun vader reeds overleden in 1495 en had hen beiden goed bedeed achtergelaten. Ze ruilden respectievelijk 128 en 104 loten tegen de achterstallige betalingen van hun erfrenten.³⁰ Sommige vaders hadden ook hun 'natuerlicke' dochters bedeed met loten, zoals Wouter Vuchts. Net als op naam van zijn dochter Bessele (en zijn twee zoons) waren op naam van Elsken, zijn buitenechtelijke dochter, een identiek aantal van vierentwintig loten geregistreerd.³¹

Interessant is dat de genoemde dochters in het register zeker niet alleen behoorden tot de politieke of economische elite van de stad. Er lijkt ook een groot aantal dochters afkomstig uit (hogere) middenklasse gezinnen, gezien de veelheid aan beroepen die genoemd is bij de namen zoals cruwagencruders, scoemekers, mesmakers, bonetmakers, gelaesmakers, snyders, cangieters en nastelmekers. Een van hen was 'Agnese dochter Goyart Dircx in de iii coningen'. Zij staat samen met haar moeder, 'Aleit weduwe Goyart Dircxsoen in de iii coningen', geregistreerd met één lot.³² Haar kort daarvoor overleden vader Goyart Dircx was 'cremer aende Merct' in het huis genaamd de Driekoningen.³³

Jonkvrouwen

Er is een klein aantal vrouwen in Henricks register aangeduid als joffre. Het Middelnederlands woordenboek kent geen letterlijke vertaling van deze aanhef, maar verwijst naar twee vormen: joffrow/joffvrouw (voorloper van juffrouw) of joncvrouwe. De eerste vorm wordt vertaald als 'ongehuwde jonge vrouw, jong meisje of maagd'; de tweede vorm als '(on)gehuwde adellijke jonge vrouw, een meisje uit de fatsoenlijke stand'. Naar verwachting is de tweede betekenis hier meer van toepassing dan de eerste. Uit de tabel blijkt namelijk dat er meer joffres zijn geregistreerd in de stadsrekening dan in Henricks register. Dat komt omdat het merendeel van hen loten had gekocht met contant geld bij lootmeesters van buiten 's-Hertogenbosch. Onder degenen die renten hadden geruild tegen loten bevinden zich onder andere de jonkvrouwen Barbara van Dussen, de echtgenote van edelman Floris II vanden Dussen, en Adriaen Monix, vrouwe tot Dongen.³⁴ Zij behoorden tot de adel, die bijna zonder uitzondering buiten de stad woonde.

Dienstmeiden

Er hebben ongeveer evenveel maeten (dienstmeiden) deelgenomen aan de Bossche loterij van 1506 als joffres.

30 Van Dijck 2012, 610. Zie ook OSA 3001, fols. 47r; fol. 43r.

31 OSA 3001, fols. 13r; 22r; 40r; 215r

32 OSA 3001, fol. 4r.

33 BHIC, ledenlijst Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, inv.nr. 124, fol. 353r.

34 OSA 3001, fols. 43r; fol. 3v.

Het grote verschil zit in het aantal loten, wat in geval van de laatste, meer welgestelde groep, zes keer zoveel was als van de dienstmeiden. Ze staan op één uitzondering na alleen geregistreerd onder hun voornaam, aangevuld met de naam van hun vermogende opdrachtgevers. Hun identiteit is dus niet te achterhalen. Het is aannemelijk dat geen van de dienstmeiden zelf beschikte over quitancien, maar dat ze deze gedoneerd hebben gekregen. Voorbeelden zijn 'Mariken maet op Royenborch', 'Kathelyn dienstmaight Raes Persoens' en 'Margriet maight Jan Goyarts van Hedel zautcoper'. De steenrijke lakenkoper Arnt Monix en Mechtelt vanden Molengrave, de vermogende weduwe van Ghysbert Toelinx, hadden elk twee dienstmeiden bedeed met loten.³⁵

Begijnen

's-Hertogenbosch kende sinds 1274 een Groot Begijnhof, gesitueerd op wat we tegenwoordig kennen als de Parade. Het was uitgegroeid tot een grote gemeenschap van ongeveer de 160 religieuze bewoonsters.³⁶ Daarnaast was er ook een Klein Begijnhof ter hoogte van de huidige Stooftstraat, maar daarover is weinig bekend.³⁷ Volgens Walter Simons, die uitgebreid onderzoek heeft gedaan naar begijnen in de Lage Landen in de middeleeuwen, behoorde het Groot Begijnhof in 's-Hertogenbosch tot de middenmoot. Alleen in Gent, Luik en Mechelen waren nog grotere gemeenschappen van begijnen.³⁸ Hoewel de begijnen een religieus leven leidden, leefden ze niet afgesloten van de stedelijke gemeenschap zoals kloosterlingen. Ze gaven huishoudelijke hulp en medische zorg aan de armen, verrichtten handwerk en gaven onderricht in lezen en schrijven aan jonge meisjes. Ze hadden evenmin een gelofte van armoede afgelegd, ze moesten kunnen voorzien in hun eigen levensonderhoud. De deelname van de begijnen in de stadslosterij van 1506 bevestigt dit beeld. Deze begijnen hadden aardig wat vermogen uitgeleend aan het stadsbestuur in de verwachting een rendement in renten te kunnen ontvangen. Nu dit uitbleef, hadden ze opgeteld maar liefst 448 loten geruild voor hun quitancien.

In de loterij zijn de begijnen bijna zonder uitzondering geregistreerd als dochters, zoals 'Appolonia dochter Henrick Glavimans', 'Ydeken dochter Jan Wyers' en 'Peterken dochter Rolof Coenen' met daaraan toegevoegd de status van begijn.³⁹ In het archief van het Groot Begijnhof is

35 OSA 3001, fols. 97v; 165v.

36 Kuijer 2004, 180-181. Zie ook Kappelhof 2020, Regesten van het Groot Begijnhof van 's-Hertogenbosch.

37 Er is in 2002-2003 archeologisch onderzoek verricht naar een gedeelte van het terrein. Daaruit blijkt dat het Klein Begijnhof zeker niet klein was. Naar schatting heeft het bestaan uit bijna twintig huizen/huisjes die huisvesting boden aan mogelijk meer begijnen per huis. Zie: De Bruijn en Jayasena, 2003, 45-48.

38 Simons, 2001, 53-55.

39 OSA 3001, fols 4r; 232r; 191v.

Anoniem, 'Werkzaamheden van de Mechelse begijnen'. Olieverf op doek, 17e eeuw (Hof van Busleyden, Mechelen, OCMW S0059).

het testament van 'Yda Jan Wyers' terug te vinden dat in 1515 werd opgesteld op haar ziekbed, alsook het testament van 'Petra dochter van Rudolf Coenen' van 1529. 'Kathelyn dochter Arnt Eelkens', die ook genoemd is in het loterijregister, is in het laatstgenoemde jaar meesteres van het Groot Begijnhof. Een enkeling uit het register is als weduwe in het begijnhof komen wonen, onder wie 'Aleit weduwe Henrick van Aerle'.⁴⁰ Er wordt in het loterijregister ook verwezen naar twee begijnen die 'opt cleyn begynhof' wonen, te weten Margriet van Vucht en Jenneken Peterens.⁴¹

Nonnen

De deelname van nonnen aan de stadslosterij van 1506 is opmerkelijk te noemen. Zelf kunnen ze namelijk hun quitancien niet geruild hebben tegen loten want als monialen leefden ze binnen de muren van hun klooster. Van de vijf nonnen zijn er drie aangeduid als 'nonne ter claeren', te weten joffre Agnes van Erpe, joffre Aleit Rovers en Lucie van Gemairt. Het lot van eerstgenoemde kloosterling was als enige met contant geld betaald. De nonnen van het in 1359 gestichte Clarissenklooster leef-

den overigens niet strikt volgens de regel van de stichteres van de orde, Clara van Assisi. Ze wezen bezittingen niet af maar genereerden inkomsten in geld en natura getuige allerhande transacties.⁴² In dat licht bezien is de deelname aan de loterij te begrijpen. Het klein aantal geruilde loten door de clarissen bevestigd echter niet hun vermeende inhagige karakter zoals verbeeld door Jeroen Bosch op de Hooiwagen. De twee andere vrouwen zijn geregistreerd als nonnen tot Westeroyen, een regularissenklooster iets buiten Tiel gelegen.

Vrouwenkloosters

Tot slot is er een achttal kloosters dat heeft deelgenomen aan de stadslosterij van 1506. Zes daarvan waren vrouwenkloosters, twee waren dubbelkloosters. Hun deelname maakt duidelijk dat het stadsbestuur ook geld had aangetrokken van buiten 's-Hertogenbosch. Zo hadden kloosters in Utrecht, Haarlem en 'Wyck te Duersteden' geïnvesteerd in Bossche renten, maar de grootste geldschietters zijn het dubbelklooster te Soeterbeeck, 'het convent opten Ulenborch' en 'Mariewater te Roesmalen' geweest.⁴³ Deze drie kloosters ruilden opgeteld bij elkaar

40 OSA 3001, fol. 2v.
41 OSA 3001, fols. 165r; 95v.

42 De Costa 2010, 23.
43 OSA 3001, fols. 212v; 30r.

Clarissen, detail van het middenpaneel van 'De hooiwagen van Jheronimus Bosch', circa 1515. Drieluik, olieverf op paneel (Museo Nacional del Prado, Madrid, 2052).

quitancien met een waarde van meer dan 700 Rijns-gulden voor loten. De registratie van de loten van laatstgenoemde klooster geeft aan hoe dit in zijn werk is gegaan. Vanuit dit dubbelklooster van de orde der Birgittinessen en Birgittijnen heeft 'brueder Jan Tielkens vanden Caldenwater ingeleeght', zo noteerde Henrick die Bye het in zijn register. Tot slot zou 'dat cloester achter die Tolbrug', oftewel het Sint-Elisabeth Bloemenkampklooster – de huidige locatie van het archief van Erfgoed 's-Hertogenbosch – volgens de stadsrekening het geluk hebben willen beproeven met vijftig loten, maar deze aanschaf is niet terug te vinden in Henricks register.

Afsluiting

Dit artikel heeft een aanzet gegeven tot het in beeld brengen van de vrouwelijke deelname aan de stadslosterij in 's-Hertogenbosch van 1506. De stadsrekening van 1506/7 en het loterijregister van Henrick die Bye zijn historische bronnen die de mogelijkheid bieden voor een genderperspectief op laatmiddeleeuws 's-Hertogenbosch omdat hierin alle vrouwen met naam en vaak aanvullende data

geregistreerd staan. Ze laten zien dat bijna alle deelnemende vrouwen aan de loterij schuldeisers waren van de stad. Hun loten waren niet gekocht met contant geld, maar met rentekwitanties die de stad ze verschuldigd was op hun lijf- of erfrenten. Ze beschouwden deze gok waarschijnlijk als een laatste kans om nog enig rendement te behalen op hun geïnvesteerde geld. Naast rijke weduwen, begijnen en ongehuwde alleenstaande vrouwen legt het register ook data bloot over andere vrouwen die beschikten over lijf- en erfrenten. Opvallend daarin zijn de religieuzen onder hen, individuele nonnen en (vertegenwoordigers van) vrouwenkloosters, die aan het einde van de vijftiende eeuw grote sommen geld hadden uitgeleend aan het stadsbestuur. Een tipje van de sluier is verder opgelicht door het register van Henrick die Bye, maar er wacht nog een hele 'wijvenwereld' om zichtbaar gemaakt te worden in de archieven in 's-Hertogenbosch.

Wendy Govaers is werkzaam als auditor/kwaliteitsmedewerker bij de sector Informatiemanagement van de gemeente 's-Hertogenbosch. Daarnaast is ze als redactielid verbonden aan historisch magazine *Bossche Kringen*.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0001 Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 1262-1810, inv.nrs 1363, 3001 (afgekort OSA).

NL-HtBHC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 1232 Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in 's-Hertogenbosch, (1291) 1318-2005, inv.nr. 124.

Literatuur

BARDYN, A., 2019: 'Bedrijvige vrouwen. Hoe (sommige) vrouwen ondernemer werden in de middeleeuwse stad.' In: J. Haemers, A. Bardyn en C. Delameillieure (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen).

BARDYN, A. EN J. HAEMERS, 2019: 'Van vondeling tot weduwe. Over kinder- en vrouwenrechten.' In: J. Haemers, A. Bardyn en C. Delameillieure (red.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad* (Antwerpen).

BOER, D. DE, 2006: 'Lotteries and Lottery Rhymes as Elements of Popular Culture in the Low Countries 1440–1640.' In: Ton J. Broos, Margriet Bruyn Lacy and Thomas F. Shannon (eds.), *The Low Countries: Crossroads of Cultures* (Münster).

BRUIJN, M. DE EN R. JAYASENA, 'Het Klein Begijnhof was niet klein. Opgravingen aan de Snellestraat', *Bossche Bladen* 2 (2003).

COSTA, D. DE, 2010: *Wonen in een klooster. Clarissen, Theresiaantjes, gastarbeiders en kunstenaars* (Zwolle).

DIJCK, L. VAN, 2012: *Van vroomheid naar vriendschap. Biografie van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-2012* (Zutphen).

GOVAERS, W., 2019: "'Niets doet mij meer verlangen, als met dees kleine vis een grote te vangen" Bossche loterijen in de 16e eeuw', *Bossche Kringen* 6 ('s-Hertogenbosch).

GOVAERS, W., 2020: *Lottery Participants Pioneering with Lottery Rhymes. Motives behind the Rhyming Practices in the 's-Hertogenbosch Lottery of 1506* (Utrecht University) (masterscriptie).

GOVAERS, W., 2021: "'Vele rennen maar slechts één ontvangt de prijs." Bossche loterijen in de 16e eeuw', *Bossche Kringen* 8 ('s-Hertogenbosch), nr. 2.

HANUS, J., 'Bossche renteniersters. Een zestiende-eeuwse rentemarkt als spiegel van vrouwelijk investeringsgedrag', *Historica* 29 (2006), nr. 3, 18-20.

HANUS, J., 2007: *Tussen stad en eigen gewin. Stadsfinanciën, renteniers en kredietmarkten in 's-Hertogenbosch (begin zestiende eeuw)* (Amsterdam).

HOEKX, J. EN V. PAQUAY, 2004: *Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262–1810* ('s-Hertogenbosch).

KAPPELHOF, T., 2020: Regesten van het Groot Begijnhof van 's-Hertogenbosch.

KUIJER, P., 2004: *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185–1629* (Zwolle).

PUTTEVILS, J., 2016: 'The Lure of Lady Luck: Lotteries and Economic Culture in the Fifteenth- and Sixteenth-Century Low Countries.' In: Manfred Zollinger (ed.), *Random Riches: Gambling Past & Present* (London/New York).

SCHUTTELAARS, A., 1998: *Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen).

SIMONS, W., 2001: *Cities of Ladies. Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200-1565* (Philadelphia).

QUAST, J., 1980: 'Vrouwen in gilden in Den Bosch, Utrecht en Leiden van de 14e tot en met de 16e eeuw.' In: Wantje Fritschy (ed.), *Fragmenten Vrouwengeschiedenis. Deel I: chronologisch* (Den Haag).

Jesus, hoe lelijk is dit beeld!

Retoriek in het mirakelgedicht van de Bossche Zoete Vrouw

Lianne van Beek

Een van onze belangrijkste bronnen over de geschiedenis van het wonderdoende Mariabeeld van de Zoete Vrouw in de Sint-Jan is een gedicht van zo'n 600 regels. Historici hebben het voornamelijk om zijn informatiewaarde gebruikt. Over de literaire talenten van de auteur was men uitgesproken laatdunkend. Termen als een 'zээр slecht berijmde en geversificeerde kroniek' en 'nauwelijks poëtische kwaliteiten' vallen.¹ Onterecht, zo blijkt uit nieuw onderzoek.²

Het gedicht is opgenomen in het mirakelboek van de Zoete Vrouw. Het gaat om een afschrift uit de eerste helft van de zeventiende eeuw van een inmiddels verloren gegaan origineel. Het mirakelboek is tegenwoordig te zien in een kleine vitrine in de Mariakapel naast de toren, bij het beeld van de Zoete Vrouw. In de late middeleeuwen lag het daar waarschijnlijk ook, al weten we niet precies in welke vorm. Net als de ex voto's die daar aan de muren hangen, vormt het mirakelboek bewijs voor de wonderdoende vermogens van het beeld. Het is daarmee niet alleen een historisch document, maar ook deel van de materiële cultuur behorend bij devotie voor de Zoete Vrouw.

Inhoud van het gedicht

Het gedicht verhaalt over een jonge steenhouwer die het koud had tijdens zijn werk aan de Sint-Jan in de winter van 1380. Hij bedacht dat hij het oude Mariabeeld dat daar lag best in stukken kon hakken en opstoken.

¹ Mosmans 1931, 412; Hens 1978, 97.

² Dit artikel is een voorpublicatie van delen uit het nog te verschijnen proefschrift van Lianne van Beek.

Het mirakelboek (foto Ernst van Mackelenbergh, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0023740).

Niemand kon zich herinneren dat het ooit in de kerk gestaan had. Maar nog voor de steenhouwer het beeld kon bewerken tot brandhout, kwam de bouwmeester voorbij en die weerhield hem daarvan. Een Mariabeeld mocht niet vernield worden, vond hij.³

Op Witte Donderdag, 22 maart 1380, wilde de steenhouwer het Mariabeeld bij de andere beelden bij het Heilig Graf zetten. De mannen die daar aan het werk waren wilden dat echter niet hebben, omdat het beeld 'lelijk, audt en onghedaen' (onooglijk) was. De jonge kerel sputterde nog terug: 'Jullie zijn zelf oud en lelijk!'⁴ maar liet het beeld toch staan. Op Goede Vrijdag werd het gevonden door ene broeder Woutke. Woutke gaf het beeld een plaatsje op het Sint-Michielsaltaar, waar het een half jaar zou blijven staan. Woutke had blijkbaar

³ Hens 1978, 131-133.

⁴ Ende die knecht antwoerden: "Ghij sijt audt, lelijk." Hens 1978, 135.

een voorliefde voor het beeld, want hij vroeg aan koster Dierick van Loet⁵ of hij het mee naar huis mocht nemen. Dat mocht, maar blijkbaar ondernam Woutke niet meteen actie. Een priester waarvan de naam niet vermeld wordt vroeg daarop aan een jongeman of hij het ergens anders neer wilde zetten, omdat het te lelijk was om in het zicht te hebben staan. Toen Woutke het uiteindelijk probeerde mee te nemen, rond Maria Lichtmis,⁶ bleek het beeld te zwaar om te tillen. Blijkbaar gold de plotselinge toename in gewicht alleen voor broeder Woutke of voor verplaat-singen die het beeld buiten de kerk zouden brengen, want het beeld werd daarna verplaatst naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel en zou daar nog op verschillen-de plaatsen in de kapel staan. Het niet kunnen verplaat-sen van een wonderdoend beeld, of het terugkeren van zo'n beeld naar een bepaalde plaats, is een gemeenplaats in exempelen en andere mirakelliteratuur.

Toen de kapel rond Pinksteren⁷ werd opgeknapt, probeer-de Woutke te regelen dat het beeld ook een opknappbeurt zou krijgen.⁸ De loodsmeester vond het te duur of Wout-ke had het geld niet. Het resultaat was hetzelfde: het beeld werd niet gerestaureerd. Het werd zelfs nog lelijker door een misplaatste grap. De zoon van de loodsmeester besmeurde smadelijk lachend de wangen van het beeld met gele verf. Hij deelde blijkbaar niet het respect dat zijn vader voelde voor Mariabeelden. Nu was het beeld hele-maal niet meer om aan te zien. De koster probeerde nog bij Woutke of hij het beeld dan nu eindelijk mee naar huis wilde nemen, maar zelfs Woutkes liefde was bekoeld: 'Stont bij mijn bedde, ich duchte, datter mij aff grouwelen mocht!'⁹

Toch bleef Woutke het beeld een warm hart toedragen. Hij zorgde ervoor dat het beeld een mantel kreeg. En op een nacht kreeg hij opeens een ingeving: bij het beeld hoorde oorspronkelijk ook een Jezusbeeldje! Hij zocht de hele stad af en vond het uiteindelijk bij een stel kinderen dat ermee speelde in de Orthenstraat. Tot groot verdriet van het grut nam hij het beeldje meteen in beslag. Het Mariabeeld verplaatste hij nu naar het Martinusaltaar.¹⁰

Berispingen

Een man probeerde het beeld nog een beetje op te knappen door met houtskool nieuwe ogen te tekenen, maar in combinatie met de gele verf werd het er alleen

5 Over Dierick, zie Van Dijck 2012, 496; Hens 1978, 134, voetnoot 102.

6 2 februari 1381.

7 2 juni 1381.

8 In de tekst staat 'verwaren'. In de bijbehorende voetnoot in de editie wordt gesuggereerd dat deze term een transcriptiefout kan zijn en dat er oorspronkelijk 'vervarwen' gestaan kan hebben, ofwel 'opnieuw schilderen'. Dit biedt inderdaad een logischer lezing van de tekst dan 'verwaren' (in de editie vertaald als 'verzorgen').

9 Hens 1978, 133-137.

10 Hens 1978, 139.

Het beeld van de Zoete Vrouw, met kindje Jezus, zonder aankleding (Kathedrale basiliek H. Johannes Evangelist, 's-Hertogenbosch/foto Marc Bolsius).

maar erger op. Het deed een vrouw uit 's-Hertogenbosch uitroepen: 'Jesus, hoe lelijck is dit beelt, hoe ist dus lelijck ende vergheelt!' Dit kwam haar in de nacht op een strenge berisping van een Mariaverschijning te staan. Maria verzekerde haar wel degelijk heel mooi te zijn: 'Waerom hebdi gheseyt tot mij, dat ick lelijck ben; mar ick en sij nijet lelijck, ick ben zeer schoon inden ewighen leven inden hooghen troon.' Geschrokken doneerde de vrouw vijftien plakken voor het verven van het Mariabeeld en het laten snijden van een nieuwe arm voor het Jezusbeeld.¹¹ Een tweede vrouw die het beeld belachelijk maakte door te suggereren dat Maria zout moest eten tegen haar geelzucht, kwam er minder makkelijk vanaf dan de eerste. Zij werd onwel en moest twee weken het bed houden. Daarna doneerde ze drie plakken¹² voor het schilderen van het beeld.

Wonderen

Het eerste positieve wonder gebeurde op 22 september 1381. Toen werd Hadewich Heijnendochter van Vichten – bedoeld is waarschijnlijk 'uit Vught' – de vrouw van Jan Timmerman, bezocht door een op Jezus lijkende verschijning.¹³ Hij verzekerde haar dat zij zou genezen van de verlamming waar zij al drie jaar aan leed als zij een wassen been offerde aan 'die verworpen vrou' (de afgewezen of verachte vrouw) in de Sint-Jan. Met moeite wist Hadewich de Sint-Jan te bereiken en daar haar offerande te doen. Zij moet toen genezen zijn, zo blijkt als zij zich later opnieuw tot Maria wendt met kiespijn. Dan wordt ze namelijk aangeduid als de vrouw die Maria 'ghesont ghemackt' had.¹⁴ Het verworpen beeld begon nu echt op te vallen bij de Bosschenaren. Een groepje goede mensen vond het onacceptabel dat het beeld nog steeds niet geheel opnieuw geschilderd was. Blijkbaar waren de eerdere donaties ontoereikend geweest voor een volledige restauratie. Met hun donatie werd het beeld opgeschilderd en gekleed, waarna het in de kapel bij de toren werd geplaatst, waar het tegenwoordig ook staat. Hierna volgden de wonderen elkaar snel op: een man werd gered van de verdrinkingsdood, een woningbrand leidde niet tot schade en breidde zich ook niet uit over andere huizen, een vrouw die beweerde dat haar man wel een mooier beeld kon maken stierf ter plekke en een andere vrouw wist zich zo gesterkt door Maria dat zij een inbreker uit haar huis durfde te verjagen.¹⁵

In mei 1382 brak er brand uit in de kapel waar het Mariabeeld stond. Terwijl andere voorwerpen in de kapel

verbrandden, waaronder de kast en de mantel van het beeld, wisten enkele mensen het beeld ongeschonden uit het vuur te redden. Binnen vier uur werd het beeld weer opgeschilderd en het was mooier dan daarvoor. In een processie werd het beeld weer teruggeplaatst.¹⁶ In enkele jaren zou het beeld honderden wonderen bewerkstelligen. De schriftelijke neerslag van deze wonderen kwam terecht in het mirakelboek.

Herontdekking door Otto Zylius

De redactie van de editie van het mirakelboek uit 1978, bestaand uit H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijk en J.H.M. Frantzen, die het originele mirakelboek uitvoerig hebben mogen onderzoeken, dateerde het afschrift op de eerste helft van de zeventiende eeuw. Ik vermoed dat dit rond 1622 gebeurd zal zijn. Toen gaf Otto Zylius (1588-1656), de rector van het Bossche Jezuïetencollege tussen 1619 en 1625, opdracht om losliggende vellen met mirakelverhalen die hij in de Sint-Jan gevonden had, in passe-partouts te vatten en samen te binden tot een codex. Hij schreef daarover:

*'Toen rond het jaar des Heren 1622 in 's-Hertogenbosch betreffende de Heilige Maagd Maria, bewerkster van zeer veel mirakelen, onder het volk niets met zekerheid vaststond – daargelaten een vage en stilaan verkwijnende herinnering aan de mirakelen, die alleen door mondelinge overleveringen, maar door geen schriftelijke documenten in ere werd gehouden – gebeurde bij toeval, dat mij in het archief der kerkmeesters in handen vielen allerlei oude documenten, die waardevol zijn wegens al de zeer betrouwbare aantekeningen, en in onze moedertaal een geweldig groot aantal mirakelen bevatten.'*¹⁷

In een kroniek over het Bossche Jezuïetencollege wordt verhaald hoe in 1622 'een van de onzen' – dat zal dan Zylius zijn – oude manuscripten vond. Hij deed de devotie voor het wonderdoende beeld, die bijna ten onder was gegaan door oorlogsgeweld en ketterij, herleven door te preken over deze onderwerpen. Er zouden zelfs weer nieuwe wonderen gebeurd zijn. Aangezien het mogelijk is dat Zylius deze kroniek zelf heeft geschreven, kunnen we de kroniek niet als bevestiging zien van hetgeen Zylius beweert in zijn vertaling van het mirakelboek.¹⁸ Zylius zou later *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis* publiceren over de wonderen van de Zoete Vrouw.

Of de devotie daadwerkelijk een kwijnend bestaan leidde, valt te betwijfelen. Aan het einde van de zestiende en begin van de zeventiende eeuw werd de devotie nog

11 Hens 1978, 139-141. Bij de restauratie van het Mariabeeld in 2018 is inderdaad gebleken dat het rechterarmpje van het Jezusbeeld in het verleden met lijn en enkele gesmede spijkers vastgemaakt is. Truyen 2018, 4-5, 16.

12 Een plak is een oude munt.

13 Hens 1978, 143: 'dat eenen quaem ghecleet met grawen, soe Christus plach te wandelen in vleesche ende oick in bloede.'

14 Hens 1978, 143-147.

15 Hens 1978, 145-153.

16 Hens 1978, 157-161.

17 Zylius 1632, 1 (de pagina beginnend met 'Lectori benevolò'). Vertaling bij Hens 1978, 54.

18 Van Hoeck 1936, 165, 182-183, 186-187. Deze wonderen zijn nooit beland in het mirakelboek.

dagelijks beleefd in de Mariakapel. In het kerkarchief zijn kwitanties bewaard van de betalingen van priesters die daar de mis kwamen vieren. Er is ook een rekening van rond 1590 bewaard gebleven van Catarijne Aertssen, zuster in klooster Mariënborch, die bij het Mariabeeld zat en daar geregeld geschenken in ontvangst nam.¹⁹

Daarnaast had de komst van de jezuiten al ruim vóór 1622 de Maria-devotie in 's-Hertogenbosch nieuw elan gegeven. De jezuiten waren kort na de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand, in 1609, vanuit Antwerpen naar 's-Hertogenbosch gekomen. Er waren al sinds de tweede helft van de zestiende eeuw plannen geweest voor hun vestiging in de stad. Een aantal prominente Bossche families had leden in de Orde van de Jezuiten. Toen was het er de tijd niet naar, maar aan het begin van de zeventiende eeuw konden zij rekenen op de volledige steun van onder andere het aartsbischoppelijk paar Albrecht en Isabella en bisschop Masius. De jezuiten werden aangetrokken om het onderwijs in de stad een positieve impuls te geven, maar vooral ook vanuit contrareformatorische motieven. Ondanks verzet van onder andere het kapittel, dat niet genegen was zijn eigen school op te geven, floreerden de jezuiten al snel in het Bossche. Hun school trok honderden leerlingen, zowel uit 's-Hertogenbosch zelf als van verder weg, bijvoorbeeld uit Holland. Het onderwijs was er dan ook gratis. In korte tijd maakte het college ondanks tegenslagen een explosieve groei door en verwierven de jezuiten steeds meer gebouwen en gronden in de stad. Rond 1610 hadden ze maar liefst 800 leerlingen. Op een stadsbevolking van ongeveer 13.000 (in 1619) is dat een aanzienlijk aandeel. Om de jezuiten kon men niet heen en dat wilde een groot deel van de bevolking dan ook niet. De jezuiten genoten de steun van een aanzienlijk deel van de bevolking, van het stadsbestuur en van de bisschop.²⁰ Het is ondenkbaar dat de jezuiten de beroemde Bossche Mariadevotie tussen 1609 en 1622 links hadden laten liggen.

19 NL-HtSA, archief 0998, Parochie van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch voor 1629, papieren documenten, inv.nrs. 1349, 2851, 2886 en 2916.
20 Steijns 1976, 8-11; Van Hoeck 1929-1930, 139, 142-145; Van Hoeck 1936, 167-180; Kuijer 2000, 544, 574-578.

OTHONIS ZYLII E SOC. IESV
HISTORIA
MIRACVLORVM
B. MARIÆ
SILVADVCENSIS,
iam ad D. Gaugerici Bruxellam translata.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA
BALTHASARIS MORETI.
M. DC. XXXII.

Voorblad van Otto Zylus, 'Historia miraculorum B. Mariæ Silvaducensis' (Antwerpen 1632).

Datering

Denkelijk heeft Zylus in 1622 het origineel of een afschrift van het gedicht gevonden en dat om de een of andere reden opnieuw laten afschrijven. Wellicht liet de materiële staat te wensen over. Het origineel moet veel eerder geschreven zijn. Waarschijnlijk rond 1400 of nog iets daarvoor. In het gedicht komen een aantal namen voor, waarvan verondersteld lijkt te worden dat de toehoorder of lezer ze kent, bijvoorbeeld die van broeder Woutke. Dat wijst erop dat er niet meer dan een generatie tussen de gebeurtenissen en het optekenen ervan gezeten zal hebben. Dit soort gedichten werd geschreven om een nieuwe devotie te propageren, waardoor een datering relatief kort na het ontstaan ervan voor de hand ligt. Toch moet er wel enige tijd verstreken zijn, want er wordt gehint op een mogelijke latere val in ongenade van broeder Woutke:

*Een broeder had sijn ootmoedicheijt gegeven
aen dat beelt Onser Suete Vrouwen,
mer die broeder had hem verheven;
dat hem daerna wel mocht rauwen,
dat mocht elck mensche wel schouwen.
Al ijdelheijt was sijn ghedachte,
niemants raet en dede hij met trouwen,
hierom waert hij afghesedt.*²¹

Blijkbaar ging de voorheen nederige Woutke zich hoogmoedig gedragen toen bleek dat hij de 'ontdekker' was geweest van een dergelijk belangrijk wonderdoend Mariabeeld.

Auteurschap

Het is bekend wie het gedicht geschreven heeft. De auteur heeft zijn naam bekendgemaakt in twee acrostichons: 'Ioannez Ruermunt van Boekout Ave Maria' en 'Iohannez Rurmunt'.²² G.C.M. (Lucas) van Dijck heeft hier verder onderzoek naar gedaan. Hij vermoedt dat het gaat om een Johannes uit de Belgisch-Limburgse plaats Bocholt of het Duitse Bocholtz, maar niet uit het Belgische Boechout, Boekhout of Boekhoute. Van Dijck wijst heer Jan van Boeckhoudia, de prior van klooster Mariënborn in Arnhem, aan als mogelijke auteur. Er bestonden banden tussen leden van de Bossche elite en klooster Mariënborn en Jan van Bouckhoudia wordt tussen 1410 en 1428 genoemd in het Bosch Protocol.²³ Dit levert wel een iets latere datering voor het mirakelgedicht op dan ik zou veronderstellen. Kijkend naar het vermoedelijke opleidingsniveau van een Jan van Bouckhoudia zou het wel kunnen passen dat hij de auteur was. Het gedicht is geschreven door iemand met een gedegen opleiding, die verstand had van retorica en spreken in het openbaar.

Rhetorica ad Herennium

In de veertiende en vijftiende eeuw was een van de belangrijkste verhandelingen over de retorica een tekst die toen nog toegeschreven werd aan Cicero, de *Rhetorica ad Herennium*. Het is een tekst van een onbekende auteur voor een eveneens onbekende Gaius Herennius, gedateerd op 86-82 voor Christus. In de *Rhetorica ad Herennium* staan mnemotechnische trucs centraal, methodes waarmee je je eigen geheugen en dat van anderen kunt stimuleren om optimaal te functioneren. In de hoge en late middeleeuwen was er veel interesse in dit onderwerp. Enerzijds vanwege het toenemend belang van meditatie, anderzijds vanwege de groeiende populariteit van het preken in de volkstaal. Herinnering was een belangrijk deel van de meditatie: door een bepaald beeld te visualiseren kon men erop reflecteren. Bij preken was het belangrijk

de tekst zo te formuleren dat deze de toehoorders bij zou blijven. In de vijftiende eeuw zouden er dan ook veel edities van *Rhetorica ad Herennium* gekopieerd worden en kwamen er nieuwe traktaten over het geheugen bij. De auteur van *Rhetorica ad Herennium* legt uit dat visualisering een effectieve techniek is om het geheugen te activeren. Je moet niet alleen beeldspraak gebruiken, maar er ook voor zorgen dat die beeldspraak de interesse wekt door daar iets opzienbarends of nieuws aan toe te voegen.²⁴ In een vertaling door Frances Yates vanuit het Latijn naar het Engels:

*'We ought, then, to set up images of a kind that can adhere longest in the memory. And we shall do so if we establish likenesses [similitudines] as striking as possible; if we set up images that are not many or vague, but active [imagines agentes]; if we assign to them exceptional beauty or singular ugliness; if we ornament some of them, as with crowns or purple cloaks, so that the likeness may be more distinct to us; or if we somehow disfigure them, as by introducing one stained with blood or soiled with mud or smeared with red paint, so that its form is more striking, or by assigning certain comic effects to our images, for that, too, will ensure our remembering them more readily. The things we easily remember when they are real we likewise remember without difficulty when they are figments, if they have been carefully delineated.'*²⁵

Het benadrukken van de lelijkheid van het Mariabeeld, het beschilderen van het beeld en zelfs de toevoeging van de meer komische elementen – bijvoorbeeld de zoon van de schilder die het gezicht van het Mariabeeld geel verft en de bespottende woorden die over het Mariabeeld geuit worden – kunnen rechtstreeks ontleend zijn aan de *Rhetorica ad Herennium*.

Imago creëren

Wat Johannes Ruermunt hier doet, is het actief construeren van een imago voor de Zoete Vrouw. Hij creëert wat in moderne marketingtermen een *unique selling point* heet door de lelijkheid van het beeld uit te vergroten. Door het op deze manier in dichtvorm te gieten optimaliseert hij de mogelijkheden tot verspreiding: van mond-tot-mondreclame onder pelgrims tot verspreiding vanaf de preekstoel. Johannes heeft dit imago zo stevig weten te positioneren dat het tot op de dag van vandaag standhoudt. Van Laarhoven heeft het in een publicatie uit 1979 bijvoorbeeld over 'een wat stijve Madonna' die 'nauwelijks iets koninklijks heeft' met een 'wezenloze glimlach'.²⁶

21 Hens 1978, 157.

22 Hens 1978, 129-131, 155.

23 Vriendelijke mededeling van Lucas van Dijck te 's-Hertogenbosch. Het onderzoek is vooralsnog ongepubliceerd.

24 Parshall 1999, 456-457, 460, 466; Roodenburg 2014, 61-62.

25 Yates 2007, 25-26, met enkele toevoegingen door Parshall 1999, 457.

26 Van Laarhoven 1979, 241.

De Partibus Tullii Ciceronis Rhetorice nouor ad Herenniu. Alter incipit.

negotio familiaribus in
proxi. Par satis otus
studio supponat possim.
ipsis q. dat. dny. liben.
tius i philosophia adiu.
mere. sicum. in tua
nos. S. herenniu. uoluntas
comant. ut. reatide.
dicendi aliq. a seide
remar. hie. aut. tta. causa. nolunt. aut. fugit.
se. nos. labore. putares.

Quo studio hie b negotio suscepim. q.
te. ne. sine. causa. rethorice. uel. agnosce. itel.
ligebam.

Quis dicit ite par fructus habet copia di
centi. Et comeditas oratioe. si recta i teli
genaa. i. diffinita. mistera. ad. gubernetur.
Quis dicit illi que grea scriptoris ma
nus. arogant. causa. sibi. assumptae. re
linqm. Naz. illi. ne. par. multa. fuisse. uideat.
ca. oglicat. que. nichis. attinebat. ut. ars. co
ffitaloz. cognita. putarent. Nos. aut. ea. q.
ut. ebant. ad. raris. dicit. p. p. m. ere. sum
plim. Non. enim. spe. questus. aut. gloie.
comoti. uenim. ad. se. h. uoz. q. ad. mo
dus. ceteri. Sed. ut. i. d. ustra. nra. fue
mores. geramus. uoluntati. C. huc. ne. u
muis. sumat. longa. odo. de. re. uere. i. ca
piem. Sed. si. te. illud. unuz. ad. mo
uoz. arte. sine. astiditate. dicendi. no
milituz. uiuare. ut. intelligas. hanc. raris.
pceptois. ad. exercitacis. accomodari. o
oportere.

Quis dicit officiu e de hys rebz pos
se dicit que res ad usuz aulez
moribz ac legibz a stitute snt cur
alenciaz autotaz quo ad ei fieri poterit

Tria snt gna causaz que recipi debet
orator. De monstratiuz. Deliberatiuz.
iudiciali.

De monstratiuz est illud q tribuit ad
aliquis certe p se laitez aut uirtu
Deliberatiuz est illud quod patione
posituz i salacor. habet i se suas
adulationes.

Iudiciali est illud q positu i iudici
ca. hie i se aut accitione aut petioz
ai defensio.

De quaz res oratores habere oporteat
re dicitur in re de quomodo has cas
tractaz uciat. ostendim.

Orator igitur esse iorator. In
uentiaz. Dispositiaz. elocutionez.
Admouiaz. i. Rompiatiacis.

Inuentio e ex cogitacis.
Res uciat. aut. uelimulus. que. cam
ppabiles. redat.

Inuolutio e ordo i distributio rez
que. re. monstrat. qd. quibz. i. locis. sit
collocanduz.

Locutio est roneoz aboz a seccaz

ad inuentiones accomodatio.
E moia est firma animi rez uci. uoz.
i. dispositiois. p. ceptio.

Rompiatio est uocis ul. gest. more
ratis. cu. uenustate.

Et omnia tribz rebz assequi po
team. Arte. Inuolutia. i. exercitacis.

Arte. p. ceptio. que. dat. certa. uuzi
ratis. q. dicendi.

Inuolutio est. qua. i. xclimur. cu. di
ligenti. rae. aliquoz. similes. i. dicendo.
ualem. esse.

Exercitatio est. usuz. assiduz. s. ucti
uoz. dicendi.

Arte. igit. re. monstrari. e. qd. cas. oratores.
re. cape. uciat. quaz. hie. rez. uciat.
Elic. que. ad. moduz. possit. oratio. ad. ma. az.
oratores. officij. accomodaz. dicenduz. est.

Inuentio i ser ptes oronis s sumitaz
i. exorduz. Narracis. Diuisioz. Consi
ma. az. Confutacis. i. ogulsiouez.

Exordiu est. principiu. oronis. p. qd. auz.
ambioz. ul. uozias. s. stituit. ul. appie. ad
au. uenduz.

Narratio e rez gestaz aut. p. d. h. gestaz
ex. p. hio.

Diuisio est. p. qua. apm. qd. nobis. uciat.
i. qd. i. r. o. l. l. i. a. s. i. t. i. p. p. e. x. p. o. n. i. a. z. a. b. o.
re. rebz. sim. dicituz.

Confutatio e. strator. locoz. dissolutio
D. n. f. i. a. c. i. o. e. n. t. i. o. z. n. i. o. z. a. r. g. u. m. e. n. t. o. z. e. x. p. e.
s. i. t. i. o. c. u. a. s. s. e. n. t. i. a. z.

Ogulsiouez est. artificiosus. terminus
tocuz. oronis.

Unus qm una ai oratores officuz quo
res. cogniti. fatilioz. est. p. r. a. d. i. c. t. i. s. s. i. m. l. i.
ut. re. orationis. p. t. i. b. u. s. h. o. q. u. e. r. e. m. u. z. r. e. a. z.
ad. i. u. e. t. i. o. n. i. s. r. a. t. i. o. n. e. r. e. m. o. d. a. r. e. m. u. z.

De exordio primu dicitur ueretur.
hic incipit tractus rithorice

Plura polita quo comodius ex ordiz
p. h. i. m. u. z. g. e. n. u. s. c. a. u. s. e. s. i. t. a. n. d. u. s. e. s. t.

Quatuor genera causaz acatogaluz
snt. q. u. a. t. u. o. r. D. o. n. e. s. t. i. T. u. r. p. e. a. u. l. u. m.
D. u. m. i. l. e.

Donestuz cause genus putatur. cu. aut
honestu id refidim quod ab oibz opug
maz uideat. debere ut pro uizo facti s tra
pa. r. a. d. a. z.

Dixit gen cause itelligit. si aut hon
sta. res. oppugnat. s. l. u. t. r. e. f. i. d. i. t. t. u. r. p. i. s.
D. u. m. i. l. e. g. e. n. u. s. e. c. u. s. h. i. t. i. s. e. c. a. u. s. a. i.
h. o. n. e. s. t. a. z. t. u. r. p. i. t. u. d. i. n. i. s. p. a. r. t. e. z.

Dmle gen est. cu. s. r. e. p. t. a. r. e. s. a. n. t. e.
f. e. r. t. u. r. C. u. h. e. c. i. t. a. s. i. t. d. u. e. t. e. x. o. r. d. i. o. z.
r. a. t. i. o. z. a. d. c. a. u. s. e. g. e. n. u. s. a. c. c. o. m. o. d. a. z.

Duo genera exordioz
X. u. d. i. a. z. d. u. o. s. u. t. g. n. a. P. r. i. n. c. i. p. i. u.
q. g. r. e. c. p. r. o. e. m. u. z. a. p. e. l. l. a. t. u. r. E. t. i. n.

De roneoz videtur
aut id opugna m. ac
quod ab oratoribus

Voorblad van een handschrift van de 'Rhetorica ad Herennium'. Italië, tweede helft 14e eeuw (Yale University Library, Beinecke MS 681).

In het onderzoek naar de Zoete Vrouw is de nadruk op de lelijkheid van het beeld wel verklaard doordat het een ouderwets, statisch beeld was in een periode waarin elegantere Mariabeelden in zwang waren gekomen.²⁷ Maar het was helemaal niet uitzonderlijk voor late middeleeuwen om geconfronteerd te worden met oudere beelden in kerken en kapellen. Het is een goed gekozen narratief element binnen het verhaal van de Zoete Vrouw. Het past naadloos binnen de contemporaine verhaaltradities in Marialegenden en -exempelen, waar Maria een voorkeur heeft voor het eenvoudige. Het beeld van de Zoete Vrouw is geen simpel beeldje: het is een beeld van een redelijk fors formaat, van goede kwaliteit. Vandaar de uitstap naar bespottings vanwege haar 'lelijkheid'. De Zoete Vrouw was een 'verworpen' beeld, passend bij de hemelse Maria die altijd klaar stond voor de verworpenen van de samenleving.

De thematiek van het 'verworpen' beeld komt ook meermaals ter sprake in de wonderverhalen.²⁸ Het gedicht staat hierin dus niet op zich. De wonderverhalen werden al vroeg na het ontstaan van de devotie opgetekend. Dat betekent dat de idee van het bespottende Mariabeeld vanaf de eerste ontwikkelingsfasen al aanwezig was en Johannes Ruermunt hier op heeft voortgeborduurd.

De verwevenheid van de bronnen en het doordachte narratief wijzen op een welbewuste campagne. Het gedicht is de geautoriseerde biografie van de Zoete Vrouw. Johannes Ruermunt zal het in opdracht of minstens in samenspraak met de beheerders van het Mariabeeld geschreven hebben. Het gedicht heeft bijgedragen aan de vorming van een gemeenschap rondom de Zoete Vrouw. Niet alleen werden mensen door het aanhoren of lezen van het gedicht geïnformeerd over het bestaan van dit 'nieuwe' wonderdoende beeld, zij werden er ook door geraakt en gingen zich betrokken voelen. Het sloot enerzijds aan bij bekende thematiek uit de Mariale literatuur, maar wist zich aan de andere kant te onderscheiden door een aantal gemakkelijke dramatische elementen toe te voegen. Tot op de dag van vandaag wordt het door publiek ervaren als een geestig verhaal.

Berijmd gebed

Toch is het meer dan alleen een berijmd verhaal. Het gedicht bevat ook twee keer een oproep tot gebed, waarvan één met wederom een acrostichon.

*'Aen²⁹ Goede wij oock roepen zeere
van onse sonden genade, lief Heere,
en ghij ons nummermeere
moet u aenschijn van ons keeren
als onsen nootd gheclaghet sij.
Reijne Maghet, Sunte Mari,
in alle noot staet ons bij;
amen, dat ons dat moet gheschiede.'*

*'Als wij van ertrijck moeten scheijden,
zoe bidden wij Onser Vrouwen,
dat sij ons moet gheleijden, amen.'*³⁰

Hierdoor lijkt het mogelijk dat het gedicht bijvoorbeeld heeft gefunctioneerd als basis voor een preek, waarbij degene die het voordroeg ook kon voorgaan in gebed. Ofwel kon het gedicht dienen als inspiratie voor een preek of voordracht, ofwel is het een schriftelijke bewerking hiervan. Het is bekend dat mirakelverhalen in preken werden opgenomen, maar niet precies hoe dit ingepast werd.³¹ In ieder geval is de overgeleverde versie (ook bedoeld om op schrift gesteld te worden: het toevoegen van een acrostichon is onzinnig voor een tekst die alleen voorgedragen wordt.

Diepere lagen

Al met al is in het verleden geen recht gedaan aan de diepere lagen binnen het mirakelgedicht. Het is zelfs zeer negatief beoordeeld. Mosmans noemt het 'een geschreven, zéér slecht berijmd en geversificeerde kroniek' en ook in de editie van het mirakelboek vallen termen als 'nauwelijks poëtische kwaliteiten' en 'mager en gebrekkelijk van rijmtechniek'.³² Inderdaad rijmt het niet overal en wordt er gewisseld van rijmschema. Johannes Ruermunt erkent zijn beperkingen ook: 'Nu biddick alle goede luidje, die dit lesen oft hooren, dat sij nijet en laken deeze rijme hijertevoren.' Dat wil echter niet per definitie zeggen dat hij dat ook echt vindt. Dergelijke bescheidenheidsconstructies komen veel voor. Juist de nederigheid die hij vertoont, past heel goed binnen het thema van het gedicht: de verworpen, lelijke Maria die de oprechte gelovigen steunt ('Marien haet hoverdij met desen, want sij en achtse nijet, met ootmoedicheijt wilsij sijn verheven').³³

Andere berijmde mirakelliteratuur

De dichtvorm is gekozen omdat informatie zo effectiever overgedragen wordt. Rijm blijft beter in het geheugen hangen dan proza. Het is dan ook geen uitzondering

27 Hens 1978, 38-39 (bijdrage van J.C.T.M. van Laarhoven).

28 Bijvoorbeeld in wonder 113, waarin Maria verschijnt aan de slapende Arnt van Vlaenderen. Arnt zegt tegen haar: 'Suetē Moeder Gods, hoe sidi soe quellie ghescaept [wat ziet gij er lelijk uit]; ende ghi alsoe scoen waert.' Hens 1978, 289.

29 In het handschrift staat 'Te', hetgeen in de editie is aangepast om het acrostichon kloppend te maken. Waarschijnlijk is 'Aen' de oorspronkelijke term.

30 Hens 1978, 130-131, 165.

31 Van Mulder 2016, 209-212.

32 Mosmans 1931, 412 (cursivering van Mosmans); Hens 1978, 97.

33 Hens 1978, 155-157.

dat de oorsprongslegende van een devotie in rijm gevat werd. In het mirakelboek van Halle (België) zijn zelfs een twintigtal uitgebreide, op rijm opgestelde wonderen opgenomen.³⁴ Het feit dat het om verzen gaat, getuigt ervan dat het niet alleen om het conserveren van feiten ging, maar vooral ook om het uitdragen van de devotie. In de loop van de late middeleeuwen werd steeds vaker gekozen voor proza als vorm voor het presenteren van 'feiten', wat zijn weerslag had op het gebruik, de receptie en de functie van rijm.³⁵

De andere grote Mariadevotie in het grondgebied van het huidige Nederland, die voor Onze-Lieve-Vrouwe ter Eem van Amersfoort, heeft ook een berijmde oorsprongslegende. Dat gedicht is in wezen een memoriegedicht voor de vrouw die het beeldje in 1444 onder het ijs in de rivier de Eem vond. Deze Griet of Margriet Alberts Ghijse lag begraven in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en het gedicht zou op een memorietafel bij haar graf hebben gestaan. Het wordt gedateerd op omstreeks 1492, het sterfjaar van Margriet.³⁶ Ook hierin wordt opgeroepen tot het loven van Maria en haar kind en het doen van een gebed, maar dat is met name bedoeld voor het zielenheil van Margriet.

Waar het gedicht voor Margriet aanzienlijke tijd na het begin van de devotie geschreven werd, werd er in

34 Het Guldenboek van de Broederschap van Onze-Lieve-Vrouw van Halle, waar het mirakelboek in opgenomen is, wordt in de Sint-Martinusbasiliek aldaar bewaard. Dick de Boer is zo vriendelijk geweest mij een transcriptie ter beschikking te stellen. Van Mulder 2016, 225.

35 Van Mulder 2016, 227-229.

36 Kemperink 1994, 136, 142.

Alkmaar al snel gedicht na het Sacramentsmirakel van 1429. Daar zou toen Folkert, die net tot priester gewijd was, tijdens zijn allereerste mis witte miswijn geknoeid hebben op zijn kazuifel. Deze druppels bleken later in bloed veranderd te zijn. Het Alkmaarse Memorielied is aanzienlijk korter dan het Bossche gedicht, namelijk maar 28 regels. Het is duidelijk bedoeld om voor te dragen: 'Het gesciede op Meyendach, als ick voerwair u segghen mach.' Het is goed mogelijk dat het verkondigd werd tijdens processies. Later kwamen daar nog twee gedichten bij, maar die zijn geschreven in het Latijn en daarom niet geschikt om te verkondigen voor een groot publiek.³⁷

Veel uitgebreider en verhalender is het gedicht dat Willem van Hildegarsberch enkele decennia na het Sacramentswonder in Amsterdam schreef. Daar zou in 1345 een doodzieke man de hem bij de laatste sacramenten toegevoerde hostie uitgebraakt hebben in het haardvuur, waarna de hostie geen vlam vatte. Willem van Hildegarsberch plaatst in 378 regels het mirakel vaardig in de scheppings- en lijdensgeschiedenis. Hij was dan ook hofdichter van de graaf van Holland. Het is eenvoudig voor te stellen dat hij dit aan het Haagse hof voordroeg. De graven van Holland voelden zich zeer betrokken bij de Amsterdamse cultus.³⁸

In Breda werd berijmde mirakelliteratuur op verschillende manieren ingezet. Daar werd sinds 1449 een miraculeuze hostie vereerd, die zijn carrière als wonderdoener rond 1300 was begonnen in Niervaart. Niervaart, dat lag waar

37 Rijkenberg 1896, 366; Vis, 'Alkmaar, Heilig Bloed'.

38 Pluym 1845, 17-26; Caspers 2017, 31-36; Margry, 'Amsterdam, Heilig Sacrament'.

Fragmenten van doekschilderingen van het mirakel van Amsterdam door Jacob Cornelisz. van Oostanen. Waarschijnlijk circa 1515 (Amsterdam Museum, SB 5409).

nu Klundert ligt, werd echter dusdanig bedreigd door overstromingen dat het wijzer geacht werd het sacrament over te brengen naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda. Daar gebeurden wederom wonderen. Er zijn een aantal kortere gedichten overgeleverd, er waren onderschriften bij beschilderde panelen in de kerk op rijm en er was zelfs een heel toneelstuk (een mirakelspel) op rijm. In Breda bestond al een andere devotie, die voor een stukje van het Heilig Kruis. Over het Heilig Kruis is ook een berijmde oorsprongslegende overgeleverd, gevolgd door een aantal wonderverhalen die abrupt afbreken. De oorsprongslegende staat ook wel bekend als de Denensaga, omdat er ook in wordt verhaald over de (legendarische) vestiging van Denen bij Breda. De Denen zouden de oorspronkelijke bezitters van het Heilig Kruis zijn geweest. Hoewel deze legende mogelijk ouder is, zou deze pas op schrift zijn gesteld na 1475.³⁹ Of het nou aan het rijm heeft gelegen of niet, de devotie voor het Sacrament van Niervaart in de Grote Kerk van Breda was zo succesvol dat vrijwel alle bouw- en herstelactiviteiten aan de kerk in de eerste helft van de zestiende eeuw puur uit donaties betaald konden worden.

Eerherstel

In al deze voorbeelden werd berijmde mirakelliteratuur op een andere manier gebruikt. Ze vormen een weerspiegeling van de lokale identiteit, voorkeuren en behoeftes. Wat het oorsprongsgedicht van de Zoete Vrouw ons leert is dat de devotie in de Bossche Sint-Jan mede floreerde door het voeren van een weldoordachte promotiecampagne. Dat beeld wordt ondersteund door wat we verder weten van de marketing omtrent het Mariabeeld. De mirakelregistratie werd professioneler dan waar dan ook in Nederland aangepakt. Daarnaast lijkt de cultusleiding, waarschijnlijk in de personen van de kerkmeesters Godevaert Sceyvel en Franc van Ghestel, panelen met daarop de beeltenis van de Zoete Vrouw te hebben verstuurd naar hoogwaardigheidsbekleders. Er is er in ieder geval één aangeboden aan de graaf van Holland, en dat gebeurde al op 19 november 1382.⁴⁰

Ook al is het rijm soms knullig, de achterliggende gedachte was dat zeker niet. De image building uit de late veertiende eeuw is zo goed gedaan dat die tot op de dag van vandaag onze waarneming van de Zoete Vrouw kleurt. Vandaar: eerherstel voor Johannes Ruermunt – ik had het zelf niet beter gekund!

39 IJsseling, 'Breda, Heilig Kruis'; Wirth 1893, passim.

40 Nationaal Archief, 3.01.01 Graven van Holland, inv.nr. 1237, fol. 119r. Transcriptie bij De Boer, 1998, 211.

Retabel met daarop de geschiedenis van het Sacrament van Niervaart, onbekende kunstenaar. De onderschriften zijn op rijm. Omstreeks 1535 (Stedelijk Museum Breda).

Lianne van Beek is senior archiviste bij Erfgoed 's-Hertogenbosch en promovenda Middeleeuwse Geschiedenis bij de Rijksuniversiteit Groningen.

Literatuur en verantwoording

Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, archief 0998 Parochie van Sint-Jan te 's-Hertogenbosch voor 1629, papieren documenten, inv.nrs. 1349, 2851, 2886 en 2916.

NL-HaNA, Nationaal Archief, archief 3.01.01 Graven van Holland, inv.nr. 1237.

Literatuur

BOER, D.E.H. DE, 1998: 'Mirakels mooi. Groningers en wonderen in de dertiende tot vijftiende eeuw.' In: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik (eds.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen), 200-224.

CASPERS, C. EN P.J. MARGRY, 2017: *Het mirakel van Amsterdam. Biografie van een betwiste devotie* (Amsterdam).

DIJCK, L.G.C.M. VAN, 2012: *Van vroomheid naar vriendschap. Biografie van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch 1318-2012* (Zutphen).

HENS, H.E.A., 1978: *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603* (Tilburg).

HOECK, F. VAN, 1929-1930: 'Fundatie van het Jezuïeten-college te 's-Hertogenbosch (1610)', *Bossche bijdragen* 10, 139-169.

HOECK, F. VAN, 1936: 'Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuïeten-college 1610-1629', *Bossche bijdragen* 14, deel 2, 165-206.

IJSSELING, J.M.F., 'Breda, Heilig Kruis', *Bedevaartplaatsen in Nederland*, <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/>, geraadpleegd maart 2021.

KEMPERINK, R.M., 1994: 'Het Amersfoortse mirakelgedicht.' In: Ottie Thiers, *Bedevaart en kerkeraad. De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720* (Hilversum).

KUIJER, P.TH.J., 2000: *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle en 's-Hertogenbosch).

LAARHOVEN, J. VAN, 1979: 'Een lied om barmhartig-

heid.' In: meerdere auteurs, *Beeld van genade. Feestgave voor de Zoete Lieve Vrouwe van Den Bosch bij gelegenheid van het 125e herdenkingsjaar van de terugkeer van het genadebeeld* (Hilversum), 241-251.

LEENDERTZ, P., 1845: *Van den sacramente van Amsterdam. Gedicht van Willem van Hillegaersberch* (Sneek).

MARGRY, P.J., 'Amsterdam, Heilig Sacrament' ('Sacrament van Mirakel'), *Bedevaartplaatsen in Nederland*, <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/>, geraadpleegd maart 2021.

MOSMANS, J., 1931: *De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

MULDER, J. VAN, 2016: *Wonderkoorts. Autoriteit, authenticiteit en religieuze ervaring in mirakelcollecties in de Bourgondische Nederlanden* (Antwerpen).

PARSHALL, P., 1999: 'The art of memory and the Passion', *The art bulletin* 81.3, 456-472.

PLUYM, A.J., 1845: *Willem van Hildegaersberch en zijn gedicht: Van den Sacramente van Aemsterdam* ('s-Gravenhage).

RIJKENBERG, E.H., 1896: 'De geschiedenis en de reliquie van het mirakel van het H. Bloed te Alkmaar', *Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 21, 321-409.

ROODENBURG, H., 2014: 'Empathy in the making. Crafting the believer's emotions in the late medieval Low Countries,' *BMGN. Low Countries historical review* 129.2, 42-62.

STEIJNS, G.J.W., 1976: *Inventaris van het archief van het Jezuïetencollege (1609-1629) te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

TRUYEN, A., 2018: *Onderzoekslijst en restauratieverslag gepolychromeerde sculptuur. Zoete Lieve Vrouw, 's-Hertogenbosch* (Maastricht).

VIS, J., bewerkt door Peter Jan Margry, 'Alkmaar, Heilig Bloed', *Bedevaartplaatsen in Nederland*, <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/>, geraadpleegd maart 2021.

WIRTH, L. (ed.), 1893: *Het heilige Kruis en de Denensaga te Breda* (Groningen).

YATES, F.A., 2007: *The art of memory* (Londen).

ZYLIUS, O., 1632: *Historia miraculorum B. Mariae Silvaducensis* (Antwerpen).